Олег Божко
(Київ)

ОСОБЛИВІ ВІДДІЛИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ 1918–1946 рр.

Становлення радянської військової контррозвідки (1918 р.)

Перші структури радянської військової контррозвідки (1918 р.)

Створення радянської військової контррозвідки почалося у січні 1918 р., коли наказом наркома з військових і морських справ **П.Ю.Дибенка** було організоване *Управління військового контролю* з низкою органів на місцях [1]. У 1918 р. нові органи військової контррозвідки виникли у складі Всеросійського головного штабу (*Реєстраційна служба*), в штабах оперативних об'єднань Завіси, що прикривала демаркаційну лінію з німецькими військами (*«отделения по борьбе со шпионством»*) та в Оперативному відділі Наркомвоєну (відділення, а з 3 жовтня — *Відділ Військового контролю (ВВК)*). Згідно з постановою Революційної військової ради Республіки (РВРР) останній очолив всю контррозвідку Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) й приступив до її впорядкування, керуючись насамперед вимогами централізації. У листопаді 1918 р. цей відділ увійшов до складу Реєстраційного управління Польового штабу РВРР [2]. Таким чином, протягом 1918 р. радянське військове відомство володіло власною контррозвідкою.

У липні 1918 р. на Східному, а згодом і на інших фронтах почалось створення фронтових, армійських і дільничих надзвичайних комісій (ЧК). З 9 грудня 1918 р. їхньою діяльністю керував *Військовий відділ Всеросійської надзвичайної комісії (ВЧК)* на чолі з **М.С.Кедровим** [3].

Причини об'єднання контррозвідки Наркомвоєну і ВЧК

Протягом літа — осені 1918 р. армійські ЧК і органи Військового контролю (ВК) працювали паралельно, нерідко дублювали дії одне одного, суперничали між собою. Це вимагало певної реорганізації органів військової контррозвідки різних відомств. Однак для їхнього об'єднання існувала більш вагома причина. Її назвали відряджений до ВЧК член Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету (ВЦВК) **В.Е.Кінгісепп** у доповідній записці до ВЦВК, Ради Народних

Комісарів (РНК) РСФРР, РВРР та ВЧК, а також один з керівників ВЧК **М.І.Лаціс**, який у записці до РВРР писав: *«С тех пор, как изменился характер войны, с тех пор, как она стала гражданской войной, трудно и даже невозможно отличить шпионаж от контрреволюционных действий»* [4].

Саме розширенням функцій органів військової контррозвідки пояснювала «Инструкция Особого отдела ВЧК по работе особых отделов» від 24 січня 1919 р. злиття контррозвідки ВЧК і Наркомвоєну в єдиний орган — *Особливий відділ (ОВ)*: *«До организации особых отделов борьбой с контрреволюцией занимались чрезвычайные комиссии, а борьбой со шпионажем — органы Военного контроля. Такое положение вещей тогда отвечало взаимоотношениям контрреволюции и шпионажа, хотя они иногда и соприкасались, но вообще действовали самостоятельно. С того момента, когда Красная Армия настолько усилилась, что для врагов Советской власти стало ясно, что без разрушения Красной Армии они не могут иметь никаких успехов, контрреволюция в армии и военных учреждениях объединилась, и ныне невозможно точно разграничить, где кончается шпионаж и начинается контрреволюция, и наоборот. Такое слияние объектов повлекло за собой и слияние тех органов, которые имели в виду борьбу с ними, привело к созданию особых отделов. Таким образом, основной задачей особых отделов является борьба со шпионажем и контрреволюцией в армии»* [5].

Походження і смислове навантаження назви «Особливий відділ» («Особый отдел»)

Назва «*Особый отдел*» стосовно радянської військової контррозвідки вперше вжита, напевне, 12 листопада 1918 р. на нараді представників РВРР і ВЧК з приводу реорганізації органів ВК. Ця назва поширювалася на місцеві органи контррозвідки Наркомвоєну, центральний орган зберігав колишню назву — *«Військовий контроль»*: *«Соответственные работы во фронтовых и армейских ЧК переходят в реорганизованные отделы Военного контроля (особые отделы)…»; «Армейские отделы Военного контроля (особые отделы)… работают под контролем фронтовых органов Военного контроля (особые отделы)»* [6].

Пропозиція перенести назву *«Особый отдел»* на центральний орган військової контррозвідки виходила, напевне, від **М.І.Лаціса**, який підготував доповідну записку про реорганізацію ВК та проекти положень про особливі відділи різних рівнів для обговорення 13 грудня 1918 р. на нараді представників ВЧК і РВРР. Тоді ж, після доопрацювання, документи були затверджені [7]. Як і було запропоновано у доповідній, перейменували на *Особливий відділ* не *Військовий контроль*, а *Військовий відділ ВЧК*.

Зазначимо, що назва *«Особливий відділ»* щодо агентурно-оперативних органів вживалася ще в дореволюційній Росії стосовно як політичного розшуку (*Особлива канцелярія* Міністерства поліції 1811–1819 рр. та Міністерства внутрішніх справ (МВС) 1819–1826 рр., *Особливий (політичний) відділ* Департаменту поліції МВС 1898–1917 рр., *Особливий відділ* Управління

двірцевого коменданта Міністерства імператорського двору 1905–1917 рр.), так і військової контррозвідки (*Особливе діловодство* Головного управління Генерального штабу 1910–1917 рр.)[8]. Крім того, в 1920 р. в штабі Головнокомандуючого Російською Армією генерала барона **П.М.Врангеля** існував *Особливий («Особый») відділ* — орган контррозвідки, спрямований на боротьбу з більшовицькими агентами в тилу армії. З травня 1920 р. його очолював жандармський генерал, під час 1-ї світової війни (до 15 вересня 1916 р.) начальник Департаменту поліції **Є.К.Климович** [9].

Більшовики, що організували власні спецслужби, зокрема **М.І.Лаціс**, були добре обізнані з діяльністю *Особливого (політичного) відділу* Департаменту поліції, в складі якого функціонувало 3-є відділення у справах соціал-демократичної партії[10]. Колишні офіцери царської армії, які також брали участь в реорганізації радянської військової контррозвідки (**Н.Н.Асмус**, **Й.Й.Вацетіс**, **С.І.Аралов** та ін.), в силу своєї професійної обізнаності могли запозичити назву у *Особливого діловодства («Особое делопроизводство»)* Головного управління Генерального штабу (ГУГШ)[11]. З вересня 1910 і до кінця 1917 р. воно було центральним органом військової контррозвідки. При штабах військових округів, а у воєнний час при ГУГШ, Ставці Верховного головнокомандуючого, штабах фронтів, армій і командуючих флотами існували контррозвідувальні відділення[12].

Однак, найімовірніше, що назва *«Особливий»* (*«Особый»*) не була запозичена з минулого, а вжита в її прямому смисловому значенні: 1) не схожий на інших, не такий, як усі, незвичайний, *«особенный»*; властивий тільки даній особі, предмету, явищу, своєрідний; 2) великий, значний; підвищений; 3) окремий, не загальний, відокремлений; 4) такий, що має спеціальне призначення, спеціальний[13]. Друге значення — «великий, значний, підвищений» у назву органів військової контррозвідки не вкладалося.

Перше значення терміну могло бути врахованим організаторами ОВ опосередковано, і вкладеним у його назву за аналогією з численними в державному апараті дореволюційної Росії *Особливими нарадам* (*«Особыми совещаниями»*). Найвідоміша з них — *Особлива нарада при МВС* (1881–1917), яка розглядала питання про адміністративну висилку осіб, підозрюваних у причетності до державних злочинів або схильних до «порочної поведінки». У роки 1-ї світової війни діяли 4 особливі наради з питань економічного життя країни: з оборони, палива, перевезень і продовольства. Положення про наради від 17 серпня 1915 р. відзначали, що кожна особлива нарада — *«вища державна установа»*, і *«ніяке урядове місце або особа не дають особливій нараді приписів і не можуть вимагати від неї звіту»*; зі свого боку, особливі наради мали право вимагати сприяння від громадських і урядових організацій, могли накладати секвестр і реквізиції, усувати від роботи членів правлінь і директорів підприємств (у т.ч. приватних) тощо. Таким чином, особливі наради справді були «незвичайними», «особенными» і володіли властивими тільки для них, дуже своєрідними повноваженнями.

Незалежно від часу існування, функціонального призначення, обсягу повноважень всі особливі наради мали спільну рису — вони були міжвідомчими органами [14]. ОВ ВЧК також з моменту свого виникнення в січні 1919 р. і до серпня — вересня 1931 р. мав статус міжвідомчого органу.

Так само не маємо підтверджень, що в назву *«Особливий відділ»* вкладалося значення «спеціальний». Однак, зазначимо, що дуже близьким до нього є назва загальнодержавного британського контррозвідувального органу — *Special Branch* Скотланд-Ярду (існує з 1883 р.), яка однак при перекладі не калькується в «спеціальний відділ», а вже традиційно подається як *«Особливий («Особый») відділ»*. Вочевидь, це обумовлено суто лінгвістичними правилами, а не паралелями історії британської і російської (в т.ч. радянської) контррозвідки: в звичайних словниках як рівноправні відповідники слову «special» наводяться слова *«особый»*, *«специальный»*, *«особенный»*, у військових словниках надається перевага відповіднику *«особый»* [15].

На нашу думку, термін *«Особливий»* розуміли як *«окремий, не загальний, обособлений»*. В «Отчете ВЧК за 4 года ее деятельности» (1922 р.) констатувалося, що ОВ *«с самого начала в структуре ВЧК занимает обособленное место, пользуясь большей самостоятельностью, чем другие отделы. Особый отдел с самого начала сконструирован как самостоятельное управление...»* [16]. На користь цього свідчить також вживання назви в україномовному варіанті. Так, на бланках ОВ ВУЧК (Положення про Особливий відділ при ВУЧК було прийняте РНК УСРР 6 травня 1919 р.) [17] його назва наводилася двома мовами; українською напис виглядав так: *«УССР. Управління Окремого відділу»* [18]. Зазначимо, що в сучасній українській мовній практиці вживається неточний переклад, власне — калька з російського словосполучення — *«Особливий відділ»* [19].

Боротьба між ВЧК і військовим відомством за військову контррозвідку

Політичне рішення про об'єднання діяльності ВЧК і ВК ухвалило Бюро ЦК РКП(б) 19 грудня 1918 р. Першими відомчими актами, які визначили завдання й структуру реорганізованої військової контррозвідки, були: наказ Особливого відділу Республіки від 3 січня 1919 р.*, пояснювальна записка до тимчасових штатів окружних, фронтових, губернських і армійських особливих відділів, укладена не пізніше 17 січня 1919 р., та інструкція ОВ ВЧК по роботі особливих відділів від 24 січня 1919 р. Першим законодавчим актом про ОВ ВЧК та його місцеві органи стало Положення ВЦВК від 6 лютого 1919 р., яке підтвердило основні положення попередніх відомчих актів [20].

У листопаді 1918 — січні 1919 рр. одночасно з реорганізацією військової контррозвідки точилася боротьба за її підпорядкування між ВЧК і Наркомвоє-

* Це перший наказ реорганізованого центрального органу військової контррозвідки. Тільки в цьому наказі вжито назву *«Особливий відділ Республіки»*; в усіх інших документах прийнято назву *«Особливий відділ ВЧК»*.

ном (РВРР виконувала функції його колегії)[21]. В «Отчете ВЧК за 4 года ее деятельности» зафіксовано, що *«на первых порах особый отдел* (ВЧК. — *Авт.*) *работал в помещении военконтроля в Мал. Знаменском пер., д. 3, но потом был переведен на Бол. Лубянку, д. 2»*[22]. Питання про підпорядкованість особливих відділів було вирішене Положенням ВЦВК від 6 лютого 1919 р.: *«2. Особый отдел Всероссийской чрезвычайной комиссии вместе с тем непосредственно под контролем Революционного Военного Совета Республики выполняет все его задания… 4. Общее руководство... возлагается на Всероссийскую чрезвычайную комиссию, которая через свой Особый отдел руководит работой местных особых отделов, контролирует их… 7. Фронтовые и армейские отделы... непосредственно выполняют все задания революционных военных советов Республики, фронтов и армий, а особые отделы губернских чрезвычайных комиссий — местных военных комиссариатов»*[23].

Завідуючий ОВ ВЧК призначався за погодженням з РВРР, завідуючі місцевими особливими відділами — Особливим відділом ВЧК за поданням армійських чи фронтових РВР або місцевих ЧК. Однак у 1919 р. проблем щодо підпорядкованості не виникало лише відносно ОВ ВЧК і особливих відділів губЧК, а фронтові та армійські особливі відділи декілька разів перепідпорядковувались відповідним РВР.

Принципове політичне рішення з цього питання ухвалив у березні 1919 р. VIII з'їзд РКП(б) у резолюції з військового питання: *«11) Признать необходимым подчинение особых отделов армий и фронтов соответственно комиссарам армий и фронтов, оставив за Особым отделом Республики функции общего руководства и контроля за их деятельностью»*[24]. 13 травня 1919 р. це питання конкретизувала (формально доповнивши Положення ВЦВК від 6 лютого 1919 р.) Рада робітничої та селянської оборони: *«1) Особый отдел фронта или армии непосредственно подчиняется одному из членов соответственного реввоенсовета по назначению последнего... 2) Особому отделу ВЧК принадлежит общее руководство работой особых отделов фронтов и армий и контроль над деятельностью их»*[25]. 24 червня 1919 р. це рішення було затверджено на спільному засіданні Політичного й Організаційного бюро ЦК РКП(б): *«IV. Особые отделы реввоенсоветов армий подчиняются реввоенсоветам; заведующие ими назначаются реввоенсоветами по соглашению с ВЧК...»*[26].

Однак у відомчих документах цього положення не дотримувалися. Інструкція ОВ ВЧК по організації і роботі особливих відділів армій (вересень 1919 р.) визначала: *«1) Армейские особотделы через своих начальников подчиняются во всех отношениях Особотделу ВЧК. 2) В оперативной работе армейские особотделы подчиняются также фронтовым особым отделам… 3) Реввоенсоветам армий армособотделы подчиняются в оперативной работе своей в том же порядке, как и фронтособотделы»*[27]. Не менш категоричною була й Інструкція ОВ ВЧК, ухвалена за підсумками роботи І Всеросійського з'їзду особливих відділів (22–25 грудня 1919 р.): *«§ 5. Особотделы представляют собой военную организацию централизованным управлением, во всех отно-*

шениях непосредственно подчиненную ВЧК, а в оперативном отношении — Реввоенсовету Республики в пределах даваемых им заданий и контроля за выполнением последних» [28].

Таким чином, у роки громадянської війни особливі відділи перебували у подвійному підпорядкуванні — ВЧК і військового відомства (РВР Республіки, фронтів та армій). До аналогічного висновку прийшов і автор одного з нечисленних досліджень про правові основи організації та функціонування органів ВЧК В.П.Портнов [29]. Залежність органів військової контррозвідки від військового відомства зберігалася аж до 17 вересня 1931 р.

Зазначимо, що ВЧК вела боротьбу з РВРР за підпорядкування собі також і військової розвідки. Восени 1920 р. більшовицьке керівництво серед причин провалу походу на Варшаву назвало і незадовільну роботу розвідки. У постанові Політбюро ЦК РКП(б), ухваленої у вересні 1920 р., йшлося: *«Слабейшим местом нашего военного аппарата является, безусловно, постановка агентурной работы, что особенно ясно обнаружилось во время польской кампании. Мы шли на Варшаву вслепую и потерпели катастрофу… Необходимо поставить вопрос о нашей разведке на надлежащую высоту»* [30].

Для розробки заходів по покращенню діяльності розвідки було створено комісію, до якої увійшли **Й.В.Сталін**, **Ф.Е.Дзержинський** та ін. Останній використав ситуацію на користь ВЧК. 19 листопада 1920 р. **В.І.Ленін** підписав постанову Ради праці та оборони (РПО) про підпорядкування розвідки військового відомства — Реєстраційного управління Польового штабу РВРР Всеросійській ЧК на правах її відділу (водночас воно лишалося підлеглим РВРР), начальник якого входив до складу Колегії ВЧК, призначався і звільнявся за згодою РВРР і ВЧК [31].

Нагадаємо, що військова контррозвідка наприкінці 1918 — початку 1919 рр. також формально не була відібрана у військового відомства, а перейшла у подвійне підпорядкування РВРР і ВЧК, однак фактично командування РСЧА втратило реальний вплив на неї. Очевидно, листопадове рішення не було повною мірою реалізоване, оскільки 20 грудня 1920 р. ВЧК створила власний апарат зовнішньої розвідки на базі Іноземного відділення ОВ ВЧК. Проте, наприкінці 1920 — початку 1921 рр. обидва відомства об'єднали цілий ряд агентурних мереж і призначили єдиних резидентів з подвійним підпорядкуванням. У 1923 р. від цієї практики відмовилися, однак роз'єднання резидентур затягнулося до 1925 р. [32]

Утворення особливих відділів на території України

Прийнято вважати, що питання про створення в Україні особливих відділів було поставлене навесні 1919 р.: 2 березня його обговорювала РНК УСРР, а 9 березня — Президія ВЧК. Положення про особливі відділи при ВУЧК приймалося двічі: у першій половині березня і 6 травня 1919 р. [33] До цього на території УСРР за погодженням з урядом РСФРР діяли особливі відділи ВЧК. Єдиним джерелом інформації про існування в

УСРР радянської військової контррозвідки до останнього часу були спогади **Ф.Т.Фоміна**, який з 15 лютого 1919 р. очолював ОВ 1-ї Української радянської армії Українського фронту. Жодних відомостей про час і обставини організації особливих відділів в українських радянських військах **Фомін** не навів[34].

У фонді Управління арміями Українського фронту Російського державного військового архіву (колишній Центральний державний архів Радянської Армії СРСР) зберігається наказ № 9 по військам фронту від 27 січня 1919 р. Згідно з § 2 цього наказу ОВ Орловського військового округу (ВО) з підвідділами Брянського і Курського районів та підвідомчими їм воєнно-контрольними (контррозвідувальними) пунктами передавалися Управлінню арміями Українського фронту з 1 січня 1919 р.[35] Зауважимо, що Український фронт утворено 4 січня, таким чином, ОВ було створено спочатку при командуванні Української Радянської Армії (існувала 30 листопада 1918 р. — 4 січня 1919 р.)[36]. Статус Українського фронту та Української Радянської Армії був практично однаковий: в оперативних питаннях вони підлягали командуванню збройних сил РСФРР, у всіх інших (кадрових, адміністративних, організаційних, бойового і матеріального постачання тощо) — уряду УСРР[37].

Отже, з 1 січня 1919 р. в УСРР діяли особливі відділи ВЧК. Лишаючись формально у підпорядкуванні державного органу радянської Росії, вони через РВР Українського фронту мусили підлягати й уряду УСРР. З утворенням ОВ ВУЧК особливі відділи формально залежали тільки від РНК УСРР, однак фактично продовжували керуватися розпорядженнями ВЧК.

Статус особливих відділів у системі органів ВЧК (1919–1922 рр.)

Повноваження особливих відділів і ЧК

Прийняті в січні 1919 р. перші відомчі акти про ОВ ВЧК та його місцеві органи, а також Положення ВЦВК від 6 лютого 1919 р. окреслили вельми значне коло повноважень особливих відділів[38]. Нові органи військової контррозвідки створювалися не тільки на фронті (*фронтові та армійські особливі відділи*), а й у тилу (*губернські й окружні*); ЧК діяли лише в тилу. Отже, особливі відділи охоплювали більш широку територію і мали більш широкі завдання, ніж ЧК. Характерно, що створювались дві паралельні структури особливих відділів: *військова* (фронтові — армійські) й *територіальна* (окружні — губернські). Однак, Положення ВЦВК (нормативний акт) вже не згадувало про окружні ОВ; згідно з ним губернські ОВ підлягали безпосередньо ОВ ВЧК, — так само, як і фронтові ОВ. Окружні ОВ були створені лише в травні 1921 р. після ліквідації фронтів та поступового розформування армій[39].

ЧК не вели роботу у військових формуваннях, установах і організаціях навіть в глибокому тилу, а особливим відділам прямо ставилось в обов'язок вести роботу не тільки в військах, а й серед цивільного населення. Сферу компетенції ЧК і ОВ намагалися розмежувати також і функціонально. Надзвичайні комісії не займалися боротьбою зі шпигунством, а особливим відділам стави-

лося в обов'язок «в масах цивільного населення» вести боротьбу насамперед зі шпигунством, полишаючи, очевидно, боротьбу з контрреволюцією серед цивільних на ЧК; виняток, який підтверджує правило — *«з'ясовувати схильність... цивільного населення — до змов і повстань»*. У військових частинах, установах і управліннях до компетенції особливих відділів відносилися боротьба й зі шпигунством, і з контрреволюцією[40].

Однак, протягом громадянської війни чітко розмежувати функції ЧК і особливих відділів, особливо в тилу, не вдалося. Їхня діяльність перепліталася і дублювалася. Неузгодженості вельми сприяло обособлене положення ОВ в структурі ВЧК. Він був сконструйований як самостійна установа, що виконувала всі адміністративні й оперативні функції у військовій сфері[41]. До лютого 1920 р. навіть ОВ губЧК мали власні ордери і гербові печатки[42].

При утворенні ОВ на них було покладено боротьбу з контрреволюцією в збройних силах і зі шпигунством, а військову цензуру і агентурну розвідку, що до того знаходилася у безпосередньому віданні ВВК РВРР, підпорядковували Реєстраційному управлінню РВРР[43]. Положення ВЦВК від 6 лютого 1919 р. поклало на ОВ і керівництво *«работой агентуры за границей и в оккупированных иностранными державами и занятых белогвардейцами областях»*[44].

Наказом Особливого відділу Республіки від 3 січня 1919 р. про організацію і завдання особливих відділів в їхній структурі, на відміну від ЧК, було вирішено не створювати слідчих підрозділів. Для проведення слідчих дій вони мали передавати справи до слідчих частин ЧК, а на фронтах — до революційних військових трибуналів (РВТ). Однак, в Інструкції ОВ ВЧК від 24 січня 1919 р. вказано, що *«производство следствия сосредотачивается в следственной части особотделов ЧК или реввоентрибуналов. В тех же случаях, когда следственная часть является общей для ЧК и особотделов, необходимо выделить в ней группу следователей специально для производства следствия по делам, разработанным особым отделом»*[45].

У лютому 1920 р. 4-та Всеросійська конференція надзвичайних комісій ухвалила рішення про ліквідацію слідчого апарату ВЧК. Агентурно-оперативна і кримінально-процесуальна (слідча) діяльність зосереджувалася в руках оперативного співробітника. Тоді інститут слідчих в органах ВЧК по суті був ліквідований як у центрі, так і на місцях. Як виняток, слідчий апарат ще рік зберігався в особливих відділах. Таким чином, у 1920 — на початку 1921 рр. особливі відділи мали певну перевагу в цьому перед ЧК.

У 1919–1920 рр. особливі відділи та їхні органи (особливі військово-контрольні пункти, особливі бюро, особливі столи) забезпечували охорону тилу діючої армії, зокрема, здійснювали контроль за особами, що слідували з тилових районів у прифронтову смугу. З припиненням бойових дій в окремих районах і виходом Червоної Армії до лінії державного кордону особливі відділи фактично приступали до оперативно-чекістської охорони кордону[46]. З 17 липня 1920 р. цю функцію на них було покладено також і формальним

наказом: *«На границах РСФСР с государствами, с правительствами коих заключен мир, учреждается институт пограничных органов Особого отдела ВЧК, на обязанности коих лежит осуществление политического контроля за переходом границ лицами, следующими в РСФСР и из нее, а также наблюдение за охраной самой границы»* [47]. Крім того, за погодженням з Наркоматом закордонних справ, ОВ ВЧК контролював пересування іноземців у межах радянських республік [48].

У літературі побутує помилкова думка, що зі створенням в грудні 1918 р. ОВ ВЧК в його підпорядкування перейшла служба військової цензури [49]. Однак, наказом Особливого відділу Республіки від 3 січня 1919 р. військову цензуру було виділено з військової контррозвідки з підпорядкуванням Реєстраційному управлінню РВРР [50]. Лише 10 серпня 1920 р. наказом РВРР на ОВ ВЧК було покладено керівництво військовою цензурою. В його складі було організовано відділ військової цензури поштово-телеграфної кореспонденції. Відповідний наказ ОВ ВЧК виданий 10 жовтня 1920 р. [51]

Аналіз наказів та інструкцій ВЧК та її ОВ 1919 — першої половини 1920 рр. свідчить: у цей час військова цензура не підлягала ні ОВ, ні ВЧК взагалі. Хоча вони й вдавалися до перлюстрації кореспонденції, і навіть створювали для цього власні підрозділи (стіл військової цензури Інформаційної частини ОВ ВЧК) [52], однак ця діяльність мала обмежений характер, виходячи з конкретних оперативних завдань. Інформаційні відділення особливих відділів при потребі у великій кількості затриманого листування для укладання інформаційних зведень, використовували *«для своих нужд аппарат военной цензуры, установив с последней тесную связь в работе»* [53]. Цей зв'язок мав характер співробітництва, а не прямої службової залежності в рамках одного відомства. Про це свідчить Інструкція ОВ ВЧК інформаційним відділенням особливих відділів по освідомчій службі: «*Информационное отделение должно иметь в цензуре своих осведомителей, но отнюдь не имеет права вторгаться в область технической работы цензурных установлений, задерживать самостоятельно, помимо последних, корреспонденцию, проходящую через почтово-телеграфные конторы...»* [54].

Радянські органи держбезпеки не створювали інститут інформаторів для контролю за власними підрозділами, отже військова цензура належала іншому відомству, очевидно — Наркомвоєну. Заборона інформаційним відділенням особливих відділів самостійно займатися перлюстрацією кореспонденції свідчить, що паралельних органів військової цензури не існувало.

Відносно швидко особливі відділи стали незалежними від органів військового командування й ЧК у збройній силі — 9 березня 1919 р. Президія ВЧК дозволила їм організовувати загони особливого призначення [55].

В окремі періоди громадянської війни особливі відділи мали також більші повноваження, ніж ЧК, у застосуванні розстрілу. Постанови ВЦВК «О правах ВЧК и ревтрибуналов» від 17 лютого 1919 р. та ВЦВК і РНК РСФРР «Об отмене смертной казни» від 17 лютого I920 р. радянське керівництво оголо-

шувало про відміну або обмеження застосування смертної кари. Однак, постанова ВЦВК від 17 лютого 1919 р. зберегла за органами ЧК «*право непосредственной расправы... в местностях, объявленных на военном положении, за преступления, указанные в самом постановлении о введении военного положения*». 20 червня 1919 р. ВЦВК затвердив перелік злочинів, за які ЧК могли застосовувати смертну кару в місцевостях, оголошених на воєнному стані [56]. Циркулярним листом ВЧК від 20 лютого 1919 р. роз'яснювалося, що «*армейским особотделам в зоне боевых действий предоставляются в отношении непосредственной расправы* (расстрела. — *Авт.*) *по пресечению преступлений права и функции губчека*» [57]. В роки громадянської війни зона бойових дій значно перевищувала розмірами тилові місцевості, оголошені на воєнному стані, — таким чином, особливі відділи в застосуванні розстрілу одержували переваги перед ЧК.

Постанова про відміну смертної кари від 17 лютого 1920 р. не поширювалася на РВТ, тобто — і на особливі відділи, оскільки одним з членів кожного РВТ був представник ОВ (представники ЧК були членами міських і губернських трибуналів, позбавлених цією постановою права розстрілу) [58]. Положення про РВТ, оголошене декретом ВЦВК від 18 березня 1920 р. залишило за ВЧК, ОВ і місцевими ЧК лише попереднє слідство, позбавивши їх права позасудової репресії. Тільки у виняткових випадках, перелічених у законі, ВЧК і губЧК надавалося право ув'язнення до табору примусових робіт терміном не більше 5 років [59].

У Положенні про РВТ, оголошеному наказом РВРР від 4 травня 1920 р. (під час радянсько-польської війни) розстріл включено до переліку покарань, які накладалися за вироками РВТ. Постановою ВЦВК і РПО «Об образовании коллегии для наблюдения за осуществлением режима военного положения» ВЧК та її органам, спеціально уповноваженим означеною колегією, надавалися *«права военных революционных трибуналов в отношении всех преступлений, направленных против военной безопасности республики (взрывы, поджоги, измена, шпионаж, спекуляция военным имуществом, преступное нерадение при проведении охраны военных складов) и других военных мероприятий»* [60]. Таким чином, ОВ знову одержали перевагу перед ЧК у застосуванні розстрілу, однак тепер вона визначалася не територіально (*«зона боевых действий»*), а за об'єктом («*взрывы, поджоги, измена, шпионаж...»*).

Структура особливих відділів порівняно з ЧК була спрощеною. Згідно з прийнятою 11 липня 1918 р. «Конструкцией (структурой) ВЧК и ее отделов...», ВЧК складалася з президії, 4-х основних (політичних) відділів (іногороднього, по боротьбі з контрреволюцією, по боротьбі зі спекуляцією, по боротьбі з посадовими злочинами), військового штабу і допоміжних відділів. Всі відділи, крім іногороднього, мали власний слідчий апарат (*«следственная коллегия»*). Наприкінці 1918 — початку 1919 рр. ОВ ВЧК складався з 5-ти відділень — загального, оперативного, активного, слідчого та організаційно-інспекторського. На 31 січня 1920 р. ОВ ВЧК складався з управління справами, адміністративно-

організаційного, секретно-оперативного та інформаційного відділів і групи оперативних уповноважених, безпосередньо підпорядкованих начальнику ОВ[61].

Згідно з «Инструкцией чрезвычайным комиссиям на местах» від 1 грудня 1918 р., місцеві ЧК розподілялися на іногородній, секретно-оперативний, юридичний і транспортний відділи. Останній створювався там, де це було передбачено 2-ю Всеросійською конференцією надзвичайних комісій. Очолювалися місцеві ЧК колегіями. Президія ВЧК «Инструкцией чрезвычайным комиссиям, особым отделам и их отделениям на местах...» від 15 лютого 1920 р. дещо спростила структуру губЧК, розділивши їх на секретний, особливий і загальний відділи. Слідство зосереджувалося в Секретно-оперативному відділі (СОВ), який складався зі слідчо-розшукової, оперативної та реєстраційно-статистичної частин і відділу діловодства.

За наказом ОВ ВЧК від 3 січня 1919 р. до складу місцевих особливих відділів входили загальні та активні відділення. Самостійної слідчої частини при особливих відділах не передбачалося. Після попереднього допиту затриманних справи повинні були передаватися до слідчих частин ЧК і РВТ[62]. Пізніше, до 17 січня 1919 р. структура особливих відділів набула такого вигляду: активна, організаційно-інспекторська та господарська (займалася також охороною відділу) частини, секретаріат. Побудова фронтових, губернських і армійських ОВ була ідентичною, однак чисельність співробітників — меншою, відповідно до обсягів роботи[63]. З 24 січня 1919 р. директивні документи ВЧК вже згадують слідчі частини у складі ОВ[64].

3-я Всеросійська конференція надзвичайних комісій 3 червня 1919 р. уточнила структуру особливих відділів губЧК і надала їм такого вигляду: активна та інформаційно-реєстраційна частини, канцелярія[65]. 3 лютого 1920 р. ОВ ВЧК уточнив організацію особливих відділів губЧК: активно-слідча та інформаційна частини[66]. Армійські особливі відділи на вересень 1919 р. складалися з інформаційної * (освідомчої), агентурної та слідчої служби[67].

25 грудня 1919 р. 1-й Всеросійський з'їзд особливих відділів фронтів і армій ухвалив «Инструкцию Особого отдела ВЧК особым отделам фронтов и армий» з додатком штатів особливих відділів. ОВ армії складався з 2-х частин: загальної та активної. Активна частина поділялася на агентурне, інформаційне і реєстраційне відділення[68]. Дивізійні особливі відділення також мали внутрішній поділ обов'язків співробітників за тими ж напрямками роботи: *«начальник агентури»* і *«начальник інформації»*, кожен зі своїми уповноваженими, а також два слідчих[69]. 19 жовтня 1920 р. ОВ ВЧК, «*принимая во внимание размножение боевых единиц на фронтах, а вследствие этого и возрастающее количество подчиненных органов, требующих периодического инспектирования и строгого учета личного состава*», наказав створити при особливих відділах армій організаційну частину[70].

Рішенням Президії ВЧК від 31 січня 1920 р., а також Інструкцією, затвердженою 15 лютого 1920 р., губернські ОВ позбавлялися права мати окремі

* Можливо, точніше — інформаторської. — *Редколегія.*

печатки та ордери. Вони повинні були користуватися печатками та бланками ордерів губЧК. Президія ВЧК підкреслила: *«Губернский особый отдел является отделом губчека»* [71]. Водночас, 7 лютого 1920 р. ОВ ВЧК підтвердив за дивізійними особливими відділеннями право користування *«самостоятельным бланком, печатью и ордерами на право обысков и арестов»* [72]. Отже, не тільки права місцевих ЧК в цілому, а й навіть права їх особливих відділів були помітно меншими за права особливих відділів у діючій армії. Нагадаємо, що губернські ОВ прирівнювалися за своїм положенням у структурі органів ЧК до армійських ОВ.

З остаточним розгромом у листопаді 1920 р. Російської Армії генерала **П.М.Врангеля** широкомасштабні бойові дії припинилися практично на всій території радянських республік, за винятком Далекого Сходу. Апарати фронтового управління з кінця 1920 — початку 1921 рр. швидко ліквідовувалися, функції керівництва військами передавалися окружним управлінням. Армії розформовувалися, дивізії згорталися в бригади. Припинення бойових дій з регулярними збройними силами обумовлювало зміну завдань і методів роботи військової контррозвідки. Таким чином, на початок 1921 р. через затишшя на фронтах об'єктивно назріла необхідність реорганізації особливих відділів.

Відокремленність особливих відділів від ВЧК

Під час громадянської війни чітко розмежувати сферу діяльності й повноваження ЧК і ОВ не вдалося. 3 лютого 1920 р. **Ф.Е.Дзержинський** при відкритті 4-ї Всеросійської конференції надзвичайних комісій зазначив: *«До сих пор мы знаем, что не удалось наладить взаимоотношений между губернскими ЧК и особыми отделами»* [73]. У деяких регіонах ОВ взагалі підмінили собою ЧК. Повноважний представник ВЧК у Туркестані **Я.Х.Петерс** 27 серпня 1920 р. доповідав про стан ОВ Туркестанського фронту і Туркестанської ЧК: *«... фактически положение такое, что ОО не существуют при ЧК в областях и уездах и не исполняют прямых своих задач, намеченных для них ВЧК, а ЧК существуют при особых отделах»; «...я безусловно буду стремиться создать правильную организацию ЧК и ОО, чтобы не было параллельной работы и взаимной грызни...»* [74].

Не вдалося налагодити взаємовідносин навіть між ОВ ВЧК та її керівництвом, однак причиною конфлікту стало не переплетіння функцій, а тенденція до відокремлення і перетворення ОВ на самостійну установу. 27 червня 1920 р. **Ф.Е.Дзержинський** спеціально звернувся з цього приводу до начальника ОВ ВЧК **В.Р.Менжинського**: *«Чувствую, что с моим долгим пребыванием в Харькове между Вами (Особым отделом) и Президиумом ВЧК пробегает все более черная кошка»*. Голова ВЧК зазначив: «*У Вас есть тенденция стать самостоятельным органом по борьбе с контрреволюцией, организованной вообще»*, і закликав Менжинського *«стать патриотом ВЧК — как единого боевого органа и не проводить линии обособления»* [75]. 25 грудня 1920 р. у

листі до **В.М.Манцева** він зробив категоричний висновок: *«Я боюсь, что особое существование ЧК и особых отделов при отсутствии внешних фронтов доведет до драки и до упадка. По-моему, в конечном счете, особых отделов не должно быть. Персональная уния наверху* (заступник голови ВЧК **В.Р.Менжинський** з липня 1920 р. був одночасно і начальником ОВ ВЧК. — *Авт.*) *не решает вопроса»* (див. док. № 1).

Таким чином, ще в 1920 р. гостро постала необхідність впорядкувати відносини між ОВ і ЧК.

Коригування структури і повноважень особливих відділів наприкінці громадянської війни (кінець 1920–1921 рр.)

Розгром організованої військової контреволюції дозволив радянському керівництву розформувати фронтові та армійські польові управління. Однак у 1921 р. практично всю Україну, багато російських губерній та деякі національні окраїни колишньої Російської імперії охопив могутній повстанський селянський рух, — громадянська війна набула інших форм. Через це частини і з'єднання продовжували бойову діяльність, хоча організація управління ними дещо змінилася. Майже не скоротилася і діяльність особливих органів (у полках, бригадах, дивізіях, корпусах), однак, у зв'язку з реорганізацією фронтових і армійських управлінь слід було перебудувати середню ланку органів військової контррозвідки. Зміна характеру бойових дій дозволяла спростити структуру і ОВ ВЧК.

Обговорення цього питання розпочалося на засіданні Колегії ВЧК 10 листопада 1920 р. Колегія ухвалила рішення про об'єднання адміністративних відділів і управлінь справами ЧК і ОВ. Злиття СОВ ВЧК і Оперативного відділу ОВ ВЧК тимчасово відклали і створили комісію для обговорення цього проекту. На розвиток прийнятого рішення Колегія ВЧК 1 січня 1921 р. доручила Адміністративно-організаційному управлінню (АОУ) розробити проект наказу про злиття ОВ губЧК з губЧК [76]. Остаточно питання про об'єднання оперативних підрозділів ВЧК і ОВ було вирішене 14 січня 1921 р. зі створенням Секретно-оперативного управління (СОУ) ВЧК [77].

Колегія ВЧК також постановила організувати особливі відділи при губЧК України і Особливий відділ при Цупчрезкомі з підпорядкуванням його Особливому відділу Південного і Південно-Західного фронтів [78]. Однак, 10 грудня 1920 р. було розформовано Південний, а 31 грудня — Південно-Західний фронти. У зв'язку з цим 14 грудня 1920 р. РНК УСРР, Командуючий всіма збройними силами України і Особливий відділ Південного і Південно-Західного фронтів ухвалили контрпропозицію: підпорядкувати Особливому відділу при Цупчрезкомі всі органи ОВ на території України, ліквідувати ОВ округів, а дивізійні особливі відділення підпорядкувати безпосередньо ОВ губЧК [79]. ВЧК погодилася на реорганізацію.

Голова РНК УСРР **Х.Г.Раковський**, командуючий всіма збройними силами України **М.В.Фрунзе** і начальник Цупчрезкому та ОВ Південного фронту

В.М.Манцев подали до ВЧК повторний, мотивований висновок про необхідність створення ОВ при Цупчрезкомі, у підпорядкування якому перейшли б всі особливі відділи, розташовані на території України, *«и связь которых с Особым отделом ВЧК устанавливается через этот центральный Особый отдел Украины»*. Автори пояснювали це так: *«1) создание на Украине главного командования, которому подчиняются все вооруженные силы, расположенные на территории Украины; 2) то, что одной из важнейших задач особых отделов на Украине является борьба с бандитизмом, что требует, безусловно, централизованного руководства, учреждения, связанного с правительственными органами Украины и 3) то, что непосредственное подчинение ВЧК разрывает живую связь и нарушает тесный контакт в работе между Особым отделом и ЧК на Украине»* [80].

Як зазначалося, **Ф.Е.Дзержинський** схилявся навіть до повної ліквідації особливих відділів. Він вважав можливим існування особливих відділів лише за умови зовнішньої або внутрішньої (громадянської) війни. Він, як і керівники УСРР, висловився за ліквідацію ОВ військових округів: *«Никаких окружных особых отделов… Если нужно, при окрвоенкоматах могут быть уполномоченные начальника Цупчрезкома с правами, определяемыми не Конституцией, а Вашими полномочиями»* (див. док. № 1).

Керівництво ВЧК в основному погодилося з цим. Наказом ВЧК від 24 грудня 1920 р. начальником новоствореного ОВ при Цупчрезкомі України був призначений **Ю.Г.Євдокимов**; ОВ Цупчрезкому підпорядковувалися всі особливі відділи на території України і Криму, в т.ч. створені цим же наказом за штатами армійських особливих відділів ОВ при Київському і Харківському військових округах. Зв'язок всіх особливих відділів України з ВЧК встановлювався через ОВ Цупчрезкому [81].

Реорганізація дещо затягнулася, — очевидно через міжвідомчу боротьбу. 24 лютого 1921 р. Пленум ЦК КП(б)У і Постійна нарада по боротьбі з бандитизмом при РНК УСРР, яку очолював голова РНК, спільно звернулися до **Ф.Дзержинського** з пропозицією *«ускорить решение вопроса об объединении и согласовании деятельности особотдельских и чекистских органов»* [82]. Водночас 12 грудня 1920 р., цілком у дусі назрілої реорганізації, ліквідації паралелізму в роботі органів ЧК і ОВ, **Ф.Е.Дзержинський** ухвалив рішення про позбавлення Особливого і всіх інших відділів ВЧК права займатися закордонною агентурною розвідкою, про ліквідацію Іноземного відділення ОВ ВЧК. Відповідний наказ ВЧК виданий 20 грудня 1920 р. [83]

У 1921 р. відбулося подальше обмеження сфери діяльності особливих відділів, — вони втратили військову цензуру. Згідно із затвердженим РНК РСФРР 13 жовтня 1921 р. Положенням про військову цензуру ВЧК, центральним органом військової цензури став підвідділ військової цензури Інформаційного відділу ВЧК, а на місцях створювалися відділення військової цензури і цензурні пункти при губЧК та особливих відділах. 21 жовтня 1921 р. РНК РСФРР затвердила Положення про політичний контроль, згідно з яким служба

військової цензури скасовувалася і замість неї засновувалися відділи, відділення і пункти політконтролю при СОУ ВЧК; на місцях підрозділи політконтролю входили до складу секретно-політичних частин губЧК [84].

Однак деякі інші напрямки діяльності особливих відділів у 1921 р. дещо розширилися. Постановою РПО від 24 листопада 1920 р. охорона кордонів РСФРР передавалася з відання Наркомату зовнішньої торгівлі у відання ОВ ВЧК по охороні кордонів; відповідний наказ ОВ ВЧК № 177 виданий 1 грудня 1920 р. Забезпечення прикордонних органів ОВ збройною силою покладалося на Війська внутрішньої служби (ВНУС) Республіки (з 25 грудня 1921 р. — на новостворені Війська ВЧК) [85]. Особливі відділи охорони кордонів Республіки працювали на правах армійських ОВ [86].

Навесні 1920 р. центр військових дій перемістився в Україну, де діяли два вирішальних фронти — Південно-Західний і Південний (проти Денікіна, Врангеля, поляків). Сюди перекидалися вивільнені на інших фронтах (Східному, Туркестанському, Кавказькому та ін.) військові частини. Більшість губерній України в 1920 р. тривалий час були тилом фронтів і оперативно обслуговувалися їх особливими відділами. Спільними рішеннями військового командування, РНК УСРР і ЦК КП(б)У функції особливих відділів, які діяли в межах України, були суттєво розширені: на них поклали боротьбу з бандитизмом.

Під бандитизмом (більш коректна формула — *«політичний бандитизм»*) у 1918–1922 рр. більшовики розуміли, головним чином, ворожий до них повстанський рух, соціальну базу якого складало заможне селянство («*куркульство*»). Силу і розмах цього руху визначила IV конференція КП(б)У (17–23 березня 1920 р.). Зазначивши, що вплив куркульства *«посилився за час громадянської війни»*, конференція констатувала: *«Куркуль став фактичною владою на території України»* [87].

В антирадянський повстанський рух була втягнута чи не більша частина селянства України, яке становило понад 77% всього її населення (куркульство становило від 12 до 20% українського селянства, йому належало 40% усіх посівних площ). Недарма в той час бандитизм називали внутрішнім фронтом. Перед органами ЧК і ОВ відкрилося нове поле діяльності. Зважаючи на небезпечний розмах повстанства, довелося змиритися з паралелізмом у роботі. 21 грудня 1919 р. командування Південного фронту видало наказ: *«§ 1. Активную борьбу с неприятельскими партизанскими, зеленоармейскими, кулацкими и т.п. отрядами и бандами, организующимися и действующими в тылу Красной Армии, возложить на особые отделы фронта и армий. § 2. Для означенной цели сформировать при особых отделах фронта и армий отряды особого назначения...»* [88].

Згодом виявилося, що власними силами, поєднуючи агентурно-оперативну роботу з невластивою для себе воєнно-оперативною діяльністю, особливі відділи не могли успішно протистояти масовому повстанському рухові. Прорахунок був незабаром виправлений. Керівництво боротьбою з бандитизмом

було покладене на Управління тилами Південно-Західного фронту з призначенням його начальником помічника (заступника) командуючого фронтом. При начтилу фронту для координацій дій була створена постійна комісія з дорадчими правами з представників НКВД, Наркомату продовольства, ЦК КП(б)У, військово-окружного командування, політвідділу фронту, ЧК і ОВ. Постанова РВР Південно-Західного фронту з цього приводу була прийнята 17 квітня, а відповідне «Положение об организации Управлення тылами Юго-Западного фронта» — 23 квітня 1920 р. [89] Цими документами особливі відділи визначалися тепер лише як один з кількох учасників боротьби з бандитизмом, брати участь в якій вони мали властивими їм агентурно-оперативними методами.

Однак, у здійсненні завдань, покладених на Управління тилами Південно-Західного фронту, особливим відділам належала якщо не головна, то центральна роль. Положенням від 23 квітня 1920 р. помічниками (заступниками) начальників тилів фронту, армій і дивізій призначались представники особливих відділів і відділень. Спеціальні органи (*«учреждения»*) ЧК і ОВ надходили до розпорядження начальників тилів для налагодження агентурної розвідки. «Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом и кулаческими восстаниями» від 20 квітня 1920 р. покладала на ОВ і ЧК також затримання та знищення ватажків банд, їхніх помічників, вилучення у населення зброї та воїнського спорядження, взяття заручників [90].

«Краткая инструкция по борьбе с бандитизмом на Украине», яка була затверджена РНК УСРР, ЦК КП(б)У і Командуючим всіма збройними силами України 8 грудня 1920 р., дещо розширила повноваження особливих відділів. Вона передбачала, що *«при каждой операции против какой-бы то ни было банды или шайки при начальнике действующей части должен находиться представитель оперирующих в данном районе ЧК или особого отдела»*. У районах зі складною оперативною обстановкою допускалося створення спеціальних особливих відділів [91].

З утворенням 14 січня 1921 р. у складі губЧК секретно-оперативних частин (СОЧ), в їх структурі були оформлені поряд з особливими відділеннями відділення по боротьбі з бандитизмом. У складі СОУ ВУЧК відділ по боротьбі з бандитизмом створено наказом від 6 травня 1921 р. [92] 20 травня 1921 р. наказом ВЧК в губЧК прикордонних губерній у складі СОЧ замість особливих відділень організували особливі відділи [93]. Однак, незважаючи на появу спеціальних структур, особливі відділи (відділення) не були повністю звільнені від боротьби з бандитизмом. Інструкція ВЧК про порядок розробки справ про державні злочини від 17 липня 1921 р. поклала на них виявлення діяльності угруповань офіцерства в повітових і губернських містах по організації селянського повстання і бандитизму [94].

Оперативно-агентурну роботу по ліквідації бандитських (повстанських) формувань вели ще й ОВ округів, а також тих з'єднань і частин, які боролися з бандитизмом воєнно-оперативними методами. Рішення про створення ОВ у прикордонних округах ухвалила Президія ВЧК 5 травня 1921 р.: «*В погранич-*

ных округах организовать окружные особые отделы, которым подчинить особые отделы губчека, входящие в пограничный округ»[95]. Відповідним окружним ОВ підпорядковувалися особливі відділи охорони кордонів. При створенні військових об'єднань для боротьби з бандитизмом було вирішено створювати польові ОВ лише за особливою постановою ВЧК; це рішення, напевне, стосувалося центральних російських губерній, де окружні ОВ не створювалися[96].

Виконуючи постанови ВЧК, голова ВУЧК **В.М.Манцев** на середину травня 1921 р. визначив порядок взаємодії чекістських органів у боротьбі з бандитизмом на території КВО. Загальне керівництво цією боротьбою покладалося на начальника ОВ КВО, директиви якого мали обов'язковий характер для всіх чекістських органів на території округу, хоча на місця вони передавалися виключно через губЧК, оскільки активного апарату по боротьбі з бандитизмом в ОВ КВО не створювалося. Вся безпосередня боротьба з бандитизмом зосереджувалася в місцевих ЧК, причому в межах губернії керувала нею і відповідала за її успішність губЧК.

У складі губЧК, як зазначалося, існували відділення, а в політбюро і повітових ЧК — апарати районних (повітових) уповноважених по боротьбі з бандитизмом. Особливі відділення дивізій на території губерній поступали в розпорядження відповідних губЧК, — лише від них начальник особливого відділення одержував директиви і вказівки по боротьбі з бандитизмом. Самостійного активного апарату по боротьбі з бандитизмом особливі відділення не мали, а спиралися в цій роботі на уповноважених по боротьбі з бандитизмом повітових ЧК і політбюро; на території розташування дивізії особливе відділення здійснювало загальне керівництво боротьбою з бандитизмом усіх уповноважених місцевих повітових ЧК і політбюро[97].

20 травня 1921 р. ВЧК зробила уточнення: *«Особые отделы и отделения секретно-оперативных частей губчека как пограничных, так и входящих в состав военных округов губерний находятся в оперативном и директивном подчинении особотделов военных округов»*[98]. Окружним ОВ і особливим відділенням дивізій заборонялося створювати власні активні апарати по боротьбі з бандитизмом, однак вони знайшли інший спосіб активної і безпосередньої участі в ній. Командування КВО затвердило «Инструкцию по борьбе с бандитизмом на территории Киевского военного округа», згідно з якою створювалися особливі відділення або органи уповноважених особливих відділів у бригадах, при полках і батальйонах, які діяли проти банд. Кожен летючий загін (ескадрон кінноти і 50-100 багнетів) супроводжувався представником ОВ[99].

Наприкінці 1920 — протягом 1921 рр. боротьба з бандитизмом поглинула основні зусилля особливих відділів на території України, Білорусії, Туркестану, інших прикордонних регіонів. Тому 11 січня 1922 р. при впорядкуванні штатів органів ВЧК по боротьбі з бандитизмом, при ОВ КВО і ХВО було наказано сформувати відділення по боротьбі з бандитизмом. При губЧК такі відділення вже існували, наказ лише уточнив їхні штати. При повітових ЧК і політбюро формувалися осередки (*«ячейки» — відділення*) по боротьбі з бан-

дитизмом, які виконували суто освідомчі функції[100]. Очевидно, ця реорганізація, крім впорядкування структури чекістських органів, які боролися з бандитизмом, мала на меті розвести в окружних ОВ два напрямки — боротьбу з бандитизмом і обслуговування власних військ — по різним підрозділам, щоб посилити роботу ОВ у якості військової контррозвідки, адже саме для цього вони й створювалися.

Особливо чітко прагнення зосередити особливі відділи на роботі у військах виявилося в ході реорганізації ВЧК на Державне політичне управління (ГПУ) при НКВД РСФРР, а ВУЧК — в ГПУ при НКВД УСРР тощо. Але про це мова піде наступного разу.

Документ № 1

Лист голови ВЧК Ф.Е.Дзержинського до голови ВУЧК В.М.Манцева від 25 грудня 1920 р.

Я как-то расклеился в настоящее время и чуть было не подвел Вам свиньи в виде предвечека. Хотел уйти, но ЦК не согласился *. А сейчас ноша нелегкая — и по общим условиям, и по нашим специфическим. Ужасно туго идет объединение — товарищи все друг друга «лучше» — особотделисты и вечекисты. А если объединения не производить — упразднят нас быстрее, чем это нужно. Сейчас положение таково, что какой-нибудь инциндент, даже мелкий, может вызвать крупные последствия. Каждый «обиженный» нами, а ведь мы должны обижать, станет «обличителем». Но черт с этим. Пишу это не для нытья, нам нужно сейчас напрячь силы для перестройки, для избежания **справедливых** нареканий, быть начеку. Злюсь на себя, что в связи с некоторыми перипетиями сам я расхлябался и несколько нервничаю. Полагаю, что сейчас надо обратить: сугубое внимание на то, чтобы не было не только **ненужных** вообще арестов, но и без согласия заинтересованных ведомств или, при невозможности достигнуть этого, вышестоящего партийного органа. Затем надо будет в партийном порядке (циркуляр уже готовится) запретить всякие ходатайства не за рабочих. Повести пролетарскую карательную политику, чтобы тюрьмы не орабачивались бы. Перевести работу на экономический фронт — особмежкомы — и подтянуть наши органы до уровня чисто партийных, и устранить всякий параллелизм (особые отделы и ЧК).

Я боюсь, что особое существование ЧК и особых отделов при отсутствии внешних фронтов доведет до драки и упадка. По-моему, в конечном счете особых отделов не должно быть. Персональная уния наверху не решает вопроса. Органы ВЧК на местах должны быть едины, и базой их должна быть местная власть. Только там, где есть особые политические соображения не передавать

---

* На своє місце, на посаду голови ВЧК, Ф.Е.Дзержинський рекомендував В.М.Манцева. — *Авт.*

всей власти местным советским органам, можно оставлять особые отделы для свободы действий центральной власти. Но представителем центральной власти по линии ВЧК должен быть наш представитель — он же начальник всех ЧК. Теперь это не трудно было бы сделать с вхождением Фрунзе в Совнарком.

Схема моя такова: Цупчрезком — единый и единственный орган ВЧК на Украине, особый отдел не **при** Цупчрезкоме, а Цупчрезкома (как у нас: не при ВЧК, а просто ВЧК). Никаких окружных особых отделов (какая их база? Окрвоенком?).

Если нужно, при окрвоенкоматах могут быть уполномоченные начальника Цупчрезкома с правами, определяемыми не Конституцией, а Вашими полномочиями. Каждая губчека имеет там, где нужно, свой особый отдел.

На случай военных действий и необходимости образовать армейские особые отделы (подвижные, а не территориальные, приспособленные для войны, а не для мира) должен быть мобилизационный план, уже сейчас составленный.

Несмотря на эти мои взгляды, я приказ Вам подпишу, ибо моя схема должна быть тенденцией, провести ее сразу трудно при неопределившемся еще достаточно военном положении запада Украины и из-за персональных соображений. Ваши соображения?

Второй вопрос, который меня беспокоит, — это ВНУС. Начинаю опасаться, что здесь я занял неправильную линию — на передачу Военному ведомству. В результате может получиться дезорганизация ВНУСа, разложение полевых войск (в борьбе с бандами) и неприспособленность Военного ведомства к задачам внутренней борьбы. Просил бы Вас следить за разрешением этого вопроса на Украине и делиться со мной Вашими наблюдениями.

Пока кончаю, жму крепко Вашу руку.

Ф.Дзержинский *

Додаток № 1

Начальники радянської військової контррозвідки (1918–1922)

1. **Кедров Михайло Сергійович** (1878, Москва — 1941) — *начальник Військового відділу ВЧК в грудні 1918 — січні 1919, начальник Особливого відділу ВЧК у січні — серпні 1919.*

З дворян. Член комуністичної партії з 1901. Закінчив медичний факультет Бернського університету (1915). Учасник 1-ї світової війни, військовий лікар на Кавказькому фронті. У 1917 — член Військового бюро військових організацій при ЦК РСДРП(б), редактор газет «Солдатская правда», «Рабочий и

* Ф.Э.Дзержинский — председатель ВЧК-ОГПУ: Сб. документов (1917–1926 гг.). — М., 1977. — С. 245–246; купюри в тексті публікації поновлено за: Центральний оперативний архів Федеральної служби безпеки Російської Федерації. — Ф. 1. — Оп. 4. — Спр. 75. — Арк. 42–43.

солдат». З листопада 1917 — заступник наркома у військових справах, комісар по демобілізації старої армії. У серпні–вересні 1918 — командуючий військами Північно-Східної дільниці загонів Завіси.

В органах ЧК з 1918. З липня 1918 — завідуючий військовим підвідділом Відділу боротьби з контрреволюцією ВЧК, з грудня 1918 — завідуючий Військовим відділом ВЧК, з січня 1919 — начальник ОВ ВЧК. У березні 1919 затверджений членом Колегії ВЧК. З травня 1919 — особливоуповноважений ВЧК у Вологді, згодом — на Північному і Західному фронтах. З кінця 1919 — голова Всеросійської комісії по покращенню санітарного стану Республіки, з травня 1920 — член спеціальної урядової комісії по розслідуванню злодіянь інтервентів і білогвардійців на Півночі.

У 1921–1923 — уповноважений РПО по рибній промисловості Південного Каспію, член Бакинської ради. У 1924–1925 працював у Вищій раді народного господарства (ВРНГ) і наркоматі охорони здоров'я СРСР. У 1926–1927 — помічник прокурора відділу військової прокуратури Верховного Суду СРСР. У 1931–1934 — член Президії Держплану РСФРР, потім директор Військово-санітарного комітету. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1927). У 1939 заарештований, у 1941 розстріляний. Посмертно реабілітований.

2. **Дзержинський Фелікс Едмундович** (1877, маєток Дзержиново Ошмянського повіту Віленської губ. — 1926, Москва) — *начальник Особливого відділу ВЧК у серпні 1919 — липні 1920*.

З дворян. У революційному русі з 1894, член Соціал-демократії Польщі та Литви з 1895, згодом — член РСДРП(б). Активний учасник революції 1905–1907. 11 років провів на каторзі й засланні. У жовтні 1917 — член Військово-революційного партійного центру більшовиків і Петроградського ВРК, один з керівників Петроградського жовтневого збройного повстання 1917 р.

В органах ЧК з 1917. У грудні 1917 — лютому 1922 — голова ВЧК (з 8 липня по 22 серпня 1918, будучи головним свідком у справі вбивства німецького посла Мірбаха, на власне прохання був звільнений від обов'язків голови ВЧК), у серпні 1919 — липні 1920 — начальник ОВ ВЧК. У березні 1919 — липні 1923 — нарком внутрішніх справ РСФРР, у жовтні 1919 — вересні 1920 — голова Військової ради Військ внутрішньої охорони Республіки (ВОХР), з листопада 1920 — військ ВНУС.

В роки громадянської війни виконував численні доручення ЦК РКП(б) і РНК РСФРР. Зокрема, у квітні 1920 направлений до України для керівництва боротьбою з бандитизмом, у травні — липні 1920 — начальник тилу Південно-Західного фронту. В липні-серпні 1920 — член Тимчасового революційного комітету Польщі і голова Польського бюро ЦК РКП(б), у серпні–вересні 1920 — член РВР Західного фронту.

У 1922–1926 — голова ГПУ-ОГПУ СРСР, водночас у квітні–липні 1923 — нарком шляхів сполучення РСФРР (у 1923–1924 — СРСР), з 1924 — також голова ВРНГ СРСР.

Член ЦК РСДРП(б) — РКП(б) у 1907–1912 і з 1917. Член Оргбюро ЦК у 1921–1924, кандидат в члени Політбюро ЦК з 1924. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1920).

3. **Менжинський В'ячеслав Рудольфович** (1874, Петербург — 1934, Москва) — *начальник Особливого відділу ВЧК у липні 1920 — липні 1922*.

З родини вчителя. Член комуністичної партії з 1902. Закінчив юридичний факультет Петербурзького університету (1898). Учасник революції 1905–1907. У серпні-жовтні 1917 — член редколегії газети «Солдатская правда», член Всеросійського бюро військових організацій при ЦК РСДРП(б). З жовтня 1917 — комісар Петроградського ВРК при Міністерстві фінансів. У листопаді 1917 — січні 1918 — заступник наркома фінансів.

В органах ЧК з січня 1918. У січні–березні 1918 — нарком фінансів, у березні–квітні 1918 — член Президії Петроградської ради, колегії наркомату юстиції, Петроградської ЧК, Бойового урядового центру. У квітні–листопаді 1918 — генеральний консул РСФРР у Берліні, у грудні — член колегії наркомату закордонних справ. У січні-серпні 1919 — заступник наркома державного контролю і особливоуповноважений РНК УСРР. З вересня 1919 — особливоуповноважений ОВ і член Президії ВЧК. У лютому–липні 1920 — заступник начальника, у липні 1920 — липні 1922 — начальник ОВ ВЧК і член Колегії ВЧК (з лютого 1922 — ГПУ). З липня 1922 — начальник СОУ і член Колегії ГПУ. З 1923 — заступник голови, у 1926-1934 — голова ОГПУ.

Член ЦК ВКП(б) з 1927. Нагороджений орденом Червоного Прапора (1924).

Примітки

1 Зданович А.А. Как Л.Д.Троцкий и Реввоенсовет Республики «потеряли» контрразведку // Военно-исторический журнал (далі — ВИЖ). — 1996. — № 3. — С. 65.

2 Там же. — С. 65–66; Васильев И.И. Истоки // Военные контрразведчики. — М., 1979. — С. 27–35.

3 Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий 1917–1921 гг.: Сб. документов и материалов. — М., 1961. — С. 334–336; Васильев И.И. Истоки. — С. 35; Долгополов Ю.Б. Война без линии фронта. — М., 1981. — С. 54.

4 Васильев И.И. Истоки. — С. 37; ВИЖ. — 1996. — № 3. — С.70; Долгополов Ю.Б. Война без линии фронта. — С. 60.

5 Советская военная контрразведка: Сб. документов. — Вып.1 (1918–1922 гг.). — М., 1978. — С. 28–29.

6 Там же. — С. 10–11.

7 ВИЖ. — 1996. — № 3. — С.69–72; Советская военная контрразведка. — С. 17–18; Образование и деятельность местных … — С. 339.

8 Шляпников Н. Предисловие // Справочник о материалах контрразведывательных органов царской России. — М., 1946. — С. 4–7, 12–17; Схемы контрразведывательных органов по «Положениям о контрразведке...» 1911 и 1915 гг. // Там же. — С. 92, 99; Щеголев П.Е. Охранники, агенты, палачи. — М., 1992. — С. 23–24;

Троцкий И. III Отделение при Николае I. — Л., 1990. — С. 145–149; Органы и войска МВД России: Краткий исторический очерк. — М., 1996. — С. 18–21, 23, 26, 30; Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. — М., 1983. — С. 209, 278, 279; Воейков В.Н. С царем и без царя: Воспоминания последнего дворцового коменданта государя императора Николая II. — М., 1995. — С. 39.

[9] Росс Н. Врангель в Крыму. — Франкфурт-на-Майне, 1982. — С. 37; Рутыч Н. Биографический справочник высших чинов Добровольческой армии и Вооруженных Сил Юга России (Материалы к истории Белого движения). — М., 1997. — С. 118.

[10] Щеголев П.Е. Охранники, агенты, палачи. — С. 23.

[11] Див.: Советская военная контрразведка. — С. 10; Зданович А.А. // ВИЖ. — 1996. — № 3. — С. 65–73.

[12] Шляпников Н. Предисловие // Справочник о материалах контрразведывательных... — С. 4–7, 12–17; Схемы контрразведывательных органов... // Там же. — С. 92, 99.

[13] Див.: Словарь русского языка: В 4 т. — Т. 2. — М., 1982. — С. 652; Словарь синонимов русского языка. — М., 1986. — С. 322.

[14] Див. про особливі наради: Малый энциклопедический словарь. — Т. 3. — С.-Пб., 1908. — С. 841; Советская историческая энциклопедия. — Т. 10. — М., 1967. — С. 648; Органы и войска МВД России. — С. 28; История государства и права: Словарь-справочник. — М., 1997. — С. 200.

[15] Intelligence and Counterintelligence // The New Encyclopaedia Britannica. — Macropaedia: Vol.9. — P. 684; Операции военной разведки. — Минск, 1997. — С. 167–168, 170; Англо-русский словарь. — М., 1977. — С. 513; Частотный русско-английский военный словарь-минимум (подъязыка боевых документов). — М., 1977. — С. 68; Нелюбин Л.Л. Перевод боевых документов армии США. — М., 1989. — С. 264.

[16] Цит. за: Образование и деятельность местных… — С. 346.

[17] На защите революции: Из истории Всеукраинской ЧК 1917–1922 гг.: Сб. документов и материалов. — К., 1971. — С. 67–69.

[18] Див., наприклад: Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф.2. — Оп.1. — Спр.231. — Арк. 5–8 та ін.

[19] Див., наприклад: Голіченко В. Вартові революції. — К., 1966. — С. 32, 35, 46–47 та ін.

[20] Советская военная контрразведка. — С. 23–26, 38–39.

[21] Див. докладніше: Зданович А.А. // ВИЖ. — 1996. — № 3. — С.65–73; № 5. — С. 75–81.

[22] Цит. за: Образование и деятельность местных… — С. 346.

[23] Советская военная контрразведка. — С. 38–39.

[24] Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). — Т. 2: 1917–1922. — М., 1983. — С. 102.

[25] Советская военная контрразведка. — С. 75.

[26] Известия ЦК КПСС. — 1989. — № 12. — С. 175.

[27] Советская военная контрразведка. — С. 130.

[28] Там же. — С. 162.

[29] Портнов В.П. ВЧК (1917–1922 гг.). — М., 1987. — С. 76.

[30] Цит. за: Очерки истории российской разведки: В 6 т. — Т. 2.: 1917–1933 гг. — М., 1996. — С. 10.

[31] Декреты Советской власти. — Т. 11. — М., 1983. — С. 384–385.
[32] Колпакиди А. Игнасс Рейсс и его соратники // Порецки Э. Тайный агент Дзержинского. — М., 1996. — С. 337.
[33] Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). — Х., 1990. — С. 47–49.
[34] Фомин Ф.Т. Записки старого чекиста. — М., 1962. — С. 32; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. — К., 1997. — С. 565; Маймескулов Л.Н., Рогожин А.И., Сташис В.В. Всеукраинская ЧК... — С. 48.
[35] Текст наказу див.: Божко О.І. Утворення військової контррозвідки Українського фронту 1919 р. // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка: Історія. — Вип.48. — К., 1999. — С. 67.
[36] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний словник. — К., 1987. — С. 563.
[37] Див.: Божко О.І. Формування та бойовий шлях 1 та 2-ї Українських радянських дивізій (вересень 1918 — червень 1919 рр.): Дис. канд. іст. наук. — К., 1994. / Київський університет ім. Т.Шевченка. — С. 104–106, 160–161.
[38] Советская военная контрразведка. — С. 23–26, 38–39.
[39] Там же. — С. 403.
[40] Див. документи, опубліковані в збірнику «Советская военная контрразведка» (Вып.1): Пояснювальна записка до тимчасових штатів окружних, фронтових, губернських і армійських особливих відділів, складена не пізніше 17 січня 1919 р. — С. 27; Інструкція Особливого відділу ВЧК по організації і роботі особливих відділів армій, складена не пізніше 9 квітня 1919 р. — С. 62; Положення про особливі відділи губчека від 3 червня 1919 р. — С. 80–81; Інструкція Особливого відділу ВЧК особливим відділам фронтів і армій від 25 грудня 1919 р. — С. 165; Інструкція Особливого відділу ВЧК по організації й роботі особливих відділів губчека від 3 лютого 1920 р. — С. 216, 218; Інструкція Особливого відділу ВЧК по організації і роботі дивізійних особливих відділів від 7 лютого 1920 р. — С. 225–226.
[41] Образование и деятельность местных… — С. 346; Зданович А.А. // ВИЖ. — 1996. — № 5. — С. 76.
[42] Советская военная контрразведка. — С. 179.
[43] Там же. — С. 23.
[44] Там же. — С. 38.
[45] Там же. — С. 24, 35.
[46] Див., наприклад, наказ ОВ ВЧК від 22 квітня 1920 р. (Советская военная контрразведка. — С. 285–286).
[47] Там же. — С. 310.
[48] Там же. — С. 356.
[49] Венедиктов Б.Н. Очерк из истории особых отделов ВЧК-ОГПУ (1918–1925 гг.). — М., 1960. — С. 13–14 та ін.
[50] Советская военная контрразведка. — С. 23.
[51] Там же. — С. 353–354.
[52] Там же. — С. 97.
[53] Там же. — С. 192.
[54] Там же. — С. 193.

[55] Там же. — С. 54–55.
[56] Там же. — С. 84–85.
[57] Там же. — С. 44.
[58] Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии 1917–1921 гг.: Сб. документов. — М., 1958. — С. 357; Портнов В.П. ВЧК (1917–1922 гг.). — С. 132–133.
[59] Из истории ВЧК 1917–1921 гг. — С. 379–388.
[60] Советская военная контрразведка. — С. 297–298.
[61] Там же. — С. 179–180.
[62] Там же. — С. 24.
[63] Там же. — С. 25–27.
[64] Там же. — С. 24, 35.
[65] Там же. — С. 83.
[66] Там же. — С. 217.
[67] Там же. — С. 129–135.
[68] Там же. — С. 159–166; Венедиктов Б.Н. Очерк из истории особых… — С. 22–24.
[69] Советская военная контрразведка. — С. 227; Венедиктов Б.Н. Очерк из истории особых… — С. 24.
[70] Советская военная контрразведка. — С. 355.
[71] Там же. — С. 179.
[72] Там же. — С. 226.
[73] Там же. — С. 220.
[74] Там же. — С. 339.
[75] Там же. — С. 303–304.
[76] Там же. — С. 378–379.
[77] Там же. — С. 360–361.
[78] Там же. — С. 360.
[79] Там же. — С. 369; Отчет о полугодичной деятельности ГПУ УССР (январь–июнь 1922 г.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 328.
[80] На защите революции. — С. 204.
[81] Советская военная контрразведка. — С. 371–372.
[82] На защите революции. — С. 228.
[83] Советская военная контрразведка. — С. 368–370.
[84] Ченцов В. Табу — на думку, заборона — на слово. За матеріалами роботи політконтролю НК-ДПУ у 20-ті роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1994. — № 1. — С. 13.
[85] Советская военная контрразведка. — С. 363–364, 367–368, 381–382.
[86] Там же. — С. 383.
[87] Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2 т. — К., 1976. — Т.1. — С. 71.
[88] На защите революции. — С. 131–132.
[89] Там же. — С. 155–156; Из истории войск ВЧК и пограничной охраны: Документы и материалы 1917–1921. — М., 1958. — С. 199–205. Принагідно нагадаємо, що Південно-Західний фронт утворено 10 січня 1920 р. директивою головкома Червоної Армії від 6 січня 1920 р. перейменуванням Південного фронту (проти Денікіна), а Південний фронт (проти Врангеля) утворений постановою РВРР від 21 вересня 1920 р.

[90] Из истории войск ВЧК… — С. 169–173.

[91] Там же. — С. 95–104. В цьому виданні «Краткая инструкция…» помилково датована 8 грудня 1919 р. У архівному примірнику інструкції, виготовленому друкарським способом, вказано 1920 рік: ЦДАВО України. — Ф. 3450. — Оп. 1. — Спр. 90. — Арк. 4. В.М.Молотов, котрий затверджував інструкцію, був секретарем ЦК КП(б)У з листопада 1920 р. по березень 1921 р.

[92] Державний архів СБУ. — Ф. 30. — Спр. 445. — Т. 5. — Арк. 284–285.

[93] Советская военная контрразведка. — С. 405–407.

[94] Там же. — С. 424–425.

[95] Там же. — С. 403.

[96] Там же. — С. 403.

[97] На защите революции. — С. 289–290.

[98] Советская военная контрразведка. — С. 406–407.

[99] ЦДАВО України. — Ф. 3204. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 23–32.

[100] Советская военная контрразведка. — С. 474.

Олег Божко
(Київ)

ОСОБЛИВІ ВІДДІЛИ В СИСТЕМІ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ (1918–1946 рр.) *

Статус особливих відділів у системі органів ДПУ (1922–1934 рр.)

Звуження повноважень особливих відділів і підпорядкування їх територіальним органам держбезпеки (лютий–липень 1922 р.)

6 лютого 1922 р. Всеросійський ЦВК на виконання постанови 9-го Всеросійського з'їзду Рад видав постанову про скасування ВНК і її місцевих органів і про створення Державного політичного управління НКВС РСФРР, а також п'ять положень: про ДПУ, про губернські й обласні відділи ДПУ, про повітових (кантонних) уповноважених губ — і облвідділів ДПУ, про особливі відділи ДПУ (при нормальному стані), про транспортні відділи ДПУ.

Видання окремого нормативного акту про особливі відділи свідчить про те, що роль і місце їх в системі органів державної безпеки дещо перебільшувалися, очевидно під впливом їхньої попередньої діяльності в роки громадянської війни. Однак, коло завдань, покладених на них, порівняно з минулим, було різко звужене.

На особливі відділи покладалося: «а) борьба с контрреволюцией и разложением в Красной Армии и во Флоте; б) борьба со шпионажем во всех его видах (разведывательным и вредительным)...; в) борьба с контрреволюционными выступлениями и вспышками (бандитизмом) путем разведки сил противника и разложения его рядов; г) охрана границ РСФСР...; д) выполнение специальных заданий Реввоенсовета Республики и реввоенсоветов фронтов, армий и военных округов в связи с сохранением интересов Красной Армии и Флота» [101].

---

* Закінчення. Початок див. № 2/4 за 2000 р.

Особливому відділу (ОВ) ДПУ підпорядковувалась мережа особливих відділів військових округів, яким, у свою чергу, підлягали особливі відділення дивізій, прикордонні особливі відділи, пункти і пости. В складі губполітвідділу ДПУ могли бути, у випадку необхідності, організовані особливі відділення на правах самостійної його частини. Особливі відділи військових округів керували через голів губполітвідділів роботою особливих відділень губполітвідділів.

У місцевостях, охоплених заворушеннями і повстаннями, а також у районах діючих армій, права армійських особливих відділів і особливих відділів відповідних військових округів розширювалися, їм надавалося: «а) право ускоренного производства следствия и расправы на месте согласно особо изданной инструкции ГПУ; б) право административной высылки элементов населения, активно противодействующих успокоению районов; в) право содержания под стражей в целях изоляции и следствия более 2 месяцев без особого на то постановления ВЦИК» [102].

Таким чином, функції особливих відділів були зведені до контррозвідувального обслуговування Червоної Армії, охорони кордонів і боротьби із бандитизмом. Зважаючи на те, що боротьба з бандитизмом доручалася всім органам ДПУ, насамперед місцевим (і навіть транспортним відділам), то основним завданням особливих відділів стало агентурно-оперативне обслуговування військ.

Саме на це їх націлювали накази керівництва новоствореного ДПУ, — «О совершенствовании чекистской работы в частях Красной Армии» від 22 березня 1922 р., «О совершенствовании форм и методов агентурно-оперативной работы особых отделов» від 1 квітня 1922 р. та інші [103]. Останній прямо зазначав, що перенесення зусиль особливих відділів з роботи в середовищі населення і противника на роботу в своїх військах викликане зміною військово-політичної обстановки, переходом на мирний стан: «За последнее время начальники особых отделов округов исключительное внимание в своей работе направили на борьбу со шпионажем и на борьбу с бандитизмом, забыв свою основную задачу — наблюдение за армией и всестороннее освещение ее жизни» [104].

Лише в застосуванні позасудових репресій особливі відділи традиційно зберегли перевагу перед територіальними органами держбезпеки. Це положення було конкретизоване і розширене стосовно обмеження прокурорського нагляду за слідством і дізнанням в органах ДПУ [105].

В Українській СРР структура особливих відділів змінилася у зв'язку з реорганізацією Червоної Армії. У квітні 1922 р. за постановою Ради Праці і Оборони Київський і Харківський військові округи об'єднано в один округ, пойменований Південно-Західним; 27 травня того ж року його перейменували на Український військовий округ (УВО) [106].

Утворення на території України єдиного військового округу по-суті означало ліквідацію тут всіх військових округів, — у будь-якому разі, саме так це зрозуміло керівництво ДПУ УСРР: «В результате реорганизации Красной Армии, военные округа на Украине были упразднены и все особорганы, ранее подчинявшиеся Особотделу ХВО, переходят в непосредственное подчинение ОО ГПУ, а КВО — ОО Полномочного Представительства ГПУ УССР на Правобережье» [107].

Загалом, у 1921-1922 рр. особливі відділи і за колом виконуваних ними завдань, і за своїм місцем в організаційній структурі органів державної безпеки [конкретно — включенням до складу Секретно-оперативного управління (СОУ) ВНК-ДПУ і Секретно-оперативних частин (СОЧ) їхніх місцевих органів] були зведені до положення органів військової контррозвідки у вузькому розумінні цього терміну.

Однак на травень 1922 р. структура особливих відділів не повністю відповідала їхнім завданням по обслуговуванню Червоної Армії. Вони були перевантажені іншими функціями: боротьбою зі шпигунством взагалі (не тільки в армії), з білогвардійською контрреволюцією та змовами, бандитизмом, контрабандою, незаконним переходом кордонів тощо.

Так, на 22 квітня 1922 р. жодне з 10 спеціальних відділень ОВ ДПУ не займалося виключно спостереженням за станом Червоної Армії та Флоту: п'ять відділень займалися спостереженням і розробкою справ по іноземному шпигунству, одне — наглядом за іноземцями, одне — об'єднувало і спрямовувало всю роботу по боротьбі з бандитизмом на території РСФРР, і три суміщали роботу по Червоній Армії і Флоту з розробкою справ, пов'язаних із вітчизняним шпигунством, обліком колишніх білих офіцерів та охороною кордонів [108].

З урахуванням такого стану справ нарада членів Колегії ДПУ з повноважними представниками ДПУ 6–9 травня 1922 р. розробила і затвердила положення про реорганізацію особливих відділів. Її було проведено в життя наказом ДПУ № 77 від 17 травня 1922 р. Однак реорганізація мала й іншу, менш очевидну мету: ще зменшити контроль РВР Республіки (Л.Троцького) над особливими відділами. До травня 1922 р. особливі відділи військових округів — єдині з усієї сукупності органів військової контррозвідки — не входили до складу СОЧ. Тепер вони по-суті ліквідовувалися, а формально перетворювалися на апарати Повноважних представництв (ПП) ДПУ.

У складі СОУ ПП ДПУ створювався ОВ, який і виконував функції особливого відділу військового округу. На зміну постанови ВЦВК від 6 лютого 1922 р. цей окружний ОВ не міг уже безпосередньо керувати особливими відділеннями дивізій. Він мусив це робити тільки через губполітвідділи. Начальник дивізійного особливого відділення за місцем розташування дивізії підпорядковувався не начальнику особливого відділення губполітвідділу, а безпосередньо начальнику губполітвідділу.

В умовах мирного розквартирування дивізії особливі відділення не мали права на арешти, займалися винятковою агентурно-інформаційною діяльністю. Арешти у військовому відомстві міг здійснювати Контррозвідувальний відділ (КРВ) ДПУ, до якого РВР Республіки не мав прямого відношення навіть теоретично [109]. Відповідний наказ ДПУ про завдання особливих відділів у зв'язку із реорганізацією органів ДПУ виданий 12 липня 1922 р. [110]

Наступна практика показала, що вилучення з особливих відділів і передача до інших підрозділів ДПУ функцій по безпосередній боротьбі зі шпигунством та іншими контрреволюційними (антидержавними, антирадянськими) проявами себе не виправдала, ускладнила роботу органів держбезпеки у військах. У 1923–1924 рр. контррозвідувальні функції захисту армії та флоту від підривної діяльності були визначені як головні завдання особливих відділів. Наказ ДПУ від 12 липня 1922 р. був відмінений наказом Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) від 1 березня 1924 р., яким особливим відділам знову надавалося право застосування заходів попередження і припинення (обшуки, виїмки, арешти, дізнання, слідство) щодо злочинів у військах і установах Червоної Армії [111].

Повернення особливим відділам оперативних повноважень хронологічно співпало з фактичним усуненням Л.Троцького від керівництва справами військового відомства. Єдиним його заступником по РВР СРСР був Е.Склянський, котрий зосереджував у своїх руках всю адміністративно-організаційну роботу по військовому відомству. І особисто, і за політичними поглядами він був близькою до Троцького людиною. Однак 11 березня 1924 р. місце Склянського зайняв М.Фрунзе, особисто Троцькому нічим не зобов'язаний і політично з ним не пов'язаний. Одночасно Фрунзе призначений заступником Троцького в Наркоматі у військових і морських справах, начальником штабу РСЧА і начальником Військової академії [112]. Фрунзе фактично став керівником усього військового відомства. Троцький, поглинутий боротьбою за владу в партії, позбавлений Склянського — свого багатолітнього, особисто відданого йому співробітника, втратив контроль над збройними силами.

Отже, повернення особливим відділам оперативних функцій відбулося менш, ніж через два роки, причому до того, як Фрунзе зайняв місце Троцького, очоливши 26 січня 1925 р. РВР СРСР і наркомат у військових і морських справах. Річ у тім, що військова контррозвідка могла послужити і послужила гострого зброєю при очищенні збройних сил від вельми численних прибічників Троцького. Крім того, в 1924-1925 рр., за дуже короткий термін в СРСР було здійснено військову реформу. Ціла низка її елементів (запровадження територіально-міліційної системи будівництва РСЧА в поєднанні з кадровою, створення національних формувань, запровадження єдиначалля) зобов'язували до посилення контррозвідки, оскіль-

ки зумовлювали різке зближення військ з місцевим населенням і дещо послаблювали партійний контроль за командним складом.

Протягом 1921–1922 рр. повноваження особливих відділів були різко звужені, їхня відособленість від ВНК-ДПУ — ліквідована. Особливі відділи не тільки формально, а й на ділі стали органами військової контррозвідки, забезпечували виключно безпеку збройних сил. Такими особливі відділи залишалися до 1930 р.

Злиття органів військової контррозвідки з територіальними органами держбезпеки та виведення військової контррозвідки з-під контролю військового відомства (1930–31 рр.)

Роль і місце особливих відділів у радянському суспільстві взагалі, і в структурі органів державної безпеки зокрема, різко змінилися зі зміною політичного курсу ВКП(б), уособлюваного Й.Сталіним, котрий досяг одноосібної влади в партії і державі. В країні розпочалися значні суспільні зміни, пов'язані зі здійсненням індустріалізації і колективізації сільського господарства. В політичний сфері було взято курс на фізичну ізоляцію відкритої і прихованої опозиції та її часткове знищення.

Керівництво партії і держави цілковито усвідомлювало, що намічені ним перетворення мають воістину революційний характер і, як усяка революція, несуть народним масам важкі злигодні, штовхають їх на опір, ставлять суспільство на грань громадянської війни. З метою попередження, виявлення і придушення неминучих спалахів невдоволення в другій половині 1930 — першій половині 1931 рр. була здійснена реорганізація органів державної безпеки.

Основним документом в цьому відношенні став наказ ОДПУ № 299/137 від 10 вересня 1930 р. Він цілком відверто і точно пояснив, що реорганізація здійснюється «в целях создания мощного чекистского аппарата, приспособленного и **на военное время по типу особых отделов периода гражданской войны**, который, устраняя существующий параллелизм и разобщенность, ...объединил бы всю оперативную работу по борьбе со шпионажем, белогвардейско-кулацкой и повстанческой контрреволюцией как в самой Красной Армии, так и вне ее, **главным образом на селе и в национальных районах**...» [113] (виділено нами — *Авт.*).

Й.Сталін не приховував від органів держбезпеки, що готується до громадянської війни — війни з власним народом. У документах ОДПУ необхідність реорганізації обґрунтована загостренням як внутрішньої, так і зовнішньої обстановки. Зазначимо, що упорядники 2-го випуску збірника документів «Советская военная контрразведка» (М., 1981) у своїх коментарях акцентували увагу лише на одному факторі — «надвигающейся опасности войны», яка «была связана с действиями правящих кругов ведущих империалистических государств — Франции, Англии и Японии...» [114].

Тим часом західний світ з 1929 р. був увергнутий в найжорстокішу за всю його історію економічну кризу і жодна держава Європи об'єктивно не могла вести війни, тим паче — проти СРСР, який кризи не зазнав.

Елемент реорганізації органів держбезпеки проглядається ще в наказі ОДПУ № 251/119 від 9 серпня 1930 р. про боротьбу з контрреволюцією і шпигунством у частинах Червоної Армії. Голова ОДПУ В.Менжинський розпорядився «предоставить право особым отделам по линии шпионажа и контрреволюции вести разработки в районах комплектования частей» [115]. Це означало повернення до практики громадянської війни, коли органи військової контррозвідки діяли серед цивільного населення.

11 серпня 1930 р. Менжинський циркулярним листом поставив вимогу повноважним представникам ОДПУ і начальникам ОВ військових округів подати на 25 серпня міркування з питання злиття особливих і контррозвідувальних відділів згори до низу з метою створення «единого мощного аппарата» [116]. При поданні міркувань пропонувалося врахувати, що апарат злитого ОВ повинен мати, зокрема, групу «по контрреволюции в армии и вне ее (контрреволюция, направленная на армию и в самой армии, а также белогвардейско-кулацко-повстанческие организации и бандитизм)», а також і групу «по шпионажу в армии и вне ее» [117].

Таким чином, заздалегідь встановлювалося, що діяльність особливих відділів буде поширюватися не тільки на збройні сили і їх оточення (за об'єктовою ознакою), а і на найбільш небезпечні державні («контрреволюційні») злочини (за лінійною ознакою), тобто охоплювати і цивільне населення без урахування його причетності до армії, військової промисловості та інших військових об'єктів.

Ця установка була цілковито врахована у вказаному вище наказі ОДПУ № 299/137 від 10 вересня 1930 р. КРВ і Східний відділи ОДПУ розформовувалися і вливалися до ОВ. За реорганізованим (розширеним) ОВ ОДПУ зберігалися всі функції тих відділів, що зливалися — Контррозвідувального, Східного, Особливого.

У всіх ПП ОДПУ сформувалися особливі відділи з аналогічними функціями, які підпорядковували собі всі особливі відділення як територіальних органів (особливі відділення оперативної групи, особливі відділення міського відділення), так і особливі відділи бригад, дивізій і корпусів. Особливі відділи ПП, розташовані в пунктах, де знаходилося командування військових округів, іменувалися Особливими відділами військового округу і Повноважного представництва; на них покладалося додаткове керівництво інформуванням про стан армії на території всього військового округу і вжиття відповідних заходів через командування округів.

Наказом ОДПУ № 2/1 від 2 січня 1931 р. всі особливі відділи корпусів і дивізій, дислокованих у крайових і обласних центрах, були злиті з апаратом особливих відділів повноважних представництв ОДПУ. Так само були

об'єднані всі особливі відділи оперативних секторів ОДПУ й особливі відділи дивізій та корпусів, розміщені в одному й тому ж населеному пункті. У такому разі вони іменувалися особливими відділами оперативного сектору ОДПУ та відповідної дивізії (корпусу). В населених пунктах, де розміщувався особливий відділ дивізії (корпусу), однак не було оперативного сектору ОДПУ, об'єднання з апаратом міського чи районного ДПУ не проводилося, начальником міського (районного) відділу ДПУ та особливого відділення дивізії (корпусу) ставала одна й та ж особа [118].

Таким чином, якщо в 1922–1925 рр. були злиті з територіальними органами державної безпеки всі особливі відділи військових округів і тільки частина особливих відділень дивізій (корпусів), — ті, які дислокувалися в губернських центрах, то в 1930–1931 рр. абсолютно всі органи військової контррозвідки було включено до складу територіальних органів ОДПУ.

Реорганізація мала на меті суто політичні цілі, насамперед — напередодні і в ході чистки збройних сил позбавити військове командування каналів впливу на агентурно-оперативні органи. Ця мета досягалася як усуненням армійського керівництва від контролю за особливими органами, так і порушенням стійких, налагоджених за 10 минулих років зв'язків між старими співробітниками особливих відділів і командирами.

Головний удар завдавався по особливим відділам округів, адже ОВ ОДПУ в силу свого положення як в системі органів державної влади загалом, так і в системі органів державної безпеки зокрема, знаходився у сфері безпосереднього контролю керівництва ВКП(б) і країни (власне, особисто Й.Сталіна) і повністю належав центральному апарату ОДПУ, майже не відчуваючи залежності чи навіть якогось помітного впливу з боку командування збройними силами.

Навпаки, особливі відділи військових округів навіть формально мало залежали від територіальних органів ДПУ, а функціонально (обслуговування армії) — були вельми щільно зв'язані з військовим командуванням. Потенційно (в особливий період і у воєнний час) можливості окружних особливих відділів були значно більші, ніж кожного з губвідділів ДПУ зокрема, і навіть — ніж ПП ОДПУ, які об'єднували кілька губвідділів: на території України і Криму в 1921–1935 рр. існував лише один УВО, відповідно — один окружний ОВ, з 1935 р. — Харківський і Київський військовий округи, відповідно — два окружних особливих відділи. Оперативні можливості окружних особливих відділів, віддалених територіально від центрального апарату ОДПУ в Москві, пов'язаних службовими, господарськими і особистими інтересами з військовим командуванням, можна порівняти лише з оперативними можливостями ДПУ великих союзних республік — УСРР, БСРР і деяких інших.

Балансуючи на грані громадянської війни, політичне керівництво приступило до очищення армії від людей, здатних вчинити опір новому полі-

тичному курсу. В 1929 — першій половині 1930 р. «вичистили» з армії «чуждых элементов» 16695 осіб, заарештували 2603, з них — 106 середнього, старшого і вищого начальницького складу [119]. Як видно, чистка армії розпочалася зі змінного складу; на початок колективізації, що позбавляла селян приватної власності, зі збройних сил усувалися «кулацкие элементы, являющиеся базой для контрреволюционной работы» [120].

Однак цитований наказ ОДПУ № 251/119 від 9 серпня 1930 р., в якому й наведені ці цифри, уже націлював особливі відділи насамперед на репресії проти «старых специалистов, как состоящих в запасе, так и на службе в рядах Красной Армии», серед яких начебто відзначались «резко выявленные тенденции «перестраховки» (в связи с уверенностью в неизбежности гибели Советской власти в предстоящих военных столкновениях)» [121].

Репресії проти командних кадрів широко розгорнулися в 1930–1931 рр. За справою «Весна» було заарештовано понад 3000 офіцерів і генералів колишньої царської армії, які служили на різних посадах у Червоній Армії в Москві, Ленінграді, Україні, Білорусії [122]. Однак у масових арештах старих спеціалістів брали участь вже реорганізовані особливі відділи.

Призначення і переміщення начальницького складу особливих відділів дивізій і корпусів (начальників особливих відділів, їхніх заступників і помічників, — тобто військових контррозвідників за службовими функціями, а не за належністю до універсального підрозділу, який іменувався особливим відділом) могло здійснюватися лише розпорядженням Повноважного представництва; начальник окружного ОВ позбавлявся права вирішувати кадрові питання, хоча ПП попередньо і узгоджувало з ним висування кандидатур [123].

Тільки з другорядних питань агентурно-оперативного обслуговування військ (політичний стан, боротьба зі шкідництвом і безгосподарністю) особливим відділам округів підлягали в оперативному відношенні відповідні особливі відділи ПП, розташовані на території військового округу; з питань важких державних злочинів — шпигунство, контрреволюція, терор — окружні особливі відділи такого права не одержали. Було також обмежене їхнє право керувати і контролювати діяльність нижчестоячих особливих відділів: особливі відділи корпусів, дивізій і бригад свої доповіді і зведення з армійських справ направляли в ПП ОДПУ, а копії — особливим відділам військових округів. Позачергові донесення (про колективні відмови, арешти, питання, які вимагали погодження з РВР округу тощо) направлялися в ОВ округу і Повноважне представництво одночасно [124].

Таким чином, особливі відділи у вересні 1930 р. не були розширені. Вони як органи військової контррозвідки були знищені. Реорганізація проводилася не на базі особливих відділів. Ті особливі відділи, які займалися забезпеченням збройних сил, чисельно не збільшилися, а коло їх повноважень не було розширене, — хоча б до того, що мало місце в роки грома-

дянської війни, або належало за мобілізаційним планом на особливий і воєнний періоди. У роки громадянської війни ОВ діяли паралельно з територіальними органами, часто підміняли їх, поширювали свою діяльність і на цивільне населення поза оточенням військових об'єктів, однак при цьому апарати особливих відділів не об'єднувалися з апаратами НК.

У 1930 р. особливі відділи ніяких переваг перед територіальними органами не одержали. «Основной принцип реорганизации ОО и КРО заключается в полном охвате армейских частей и гражданского населения всеми подразделениями ОО (вже реорганізованого — *Авт.*) по всем видам работы...», — роз'яснював циркуляр ОДПУ № 302/00/ від 25 вересня 1931 р.[125] Це означало, що апарати військової (особливих відділів) і політичної контррозвідки об'єднувалися для обслуговування всього населення, незалежно від його причетності (чи непричетності) до армії, тобто, не за об'єктовою, а за лінійною ознакою.

Отже, територіальні органи стали працювати в армії, підім'явши під себе ті структури військової контррозвідки, які знаходилися безпосередньо у військах. Співробітники територіальних органів — Контррозвідувального і Східного відділів — розпочали оперативно-розшукову роботу в збройних силах під вивіскою Особливого відділу. Об'єднання в одному відділі співробітників трьох великих підрозділів дало можливість здійснити службові (посадові і функціональні) переміщення «старих» працівників, давно і добре знайомих по службі й особисто зі старшим і вищим командним складом РСЧА.

Однак у такій спосіб можна було оновити лише нижчу і середню ланки в апаратах особливих відділів. Вищий начсклад доводилося усувати відкрито, з прийняттям не лише адміністративних, а й політичних рішень. Так, 6 серпня 1931 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило постанову про зміни в складі ОДПУ і переміщення деяких членів колегії ОДПУ на іншу роботу. Того ж дня Й.Сталін підписав директивний лист, адресований секретарям ЦК нацкомпартій, крайкомів і обкомів ВКП(б), в якому вказувалося: «Поручить секретарям национальных ЦК, крайкомов и обкомов дать разъяснение узкому активу работников ОГПУ о причинах последних перемен в руководящем составе ОГПУ на следующих основаниях:

1. Тт. Мессинг и Вольский отстранены от работы в ОГПУ, тов. Ольский снят с работы в Особом отделе, а т. Евдокимов снят с должности начальника секретно-оперативного управления... на том основании, что... б) они распространяли среди работников ОГПУ совершенно не соответствующие действительности разлагающие слухи о том, что дело о вредительстве в военном ведомстве является «дутым» делом; в) они расшатывали тем самым железную дисциплину среди работников ОГПУ...

ЦК отметает разговоры и шушуканья о «внутренней слабости» органов ОГПУ и «неправильности» линии их практической работы, как слу-

хи, идущие без сомнения из враждебного лагеря и подхваченные по глупости некоторыми горе-коммунистами» [126].

Тоді ж військове відомство повністю втратило можливість впливати на діяльність особливих відділів. Рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 серпня 1931 р. РВР СРСР позбавлялася права давати завдання ОВ ОДПУ і здійснювати контроль за їхнім виконанням, «с тем, чтобы Особый отдел был непосредственно подчинен ОГПУ» [127]. Президія ЦВК СРСР ухвалила відповідну постанову 17 вересня 1931 р. [128]

Повністю і остаточно вивівши військову контррозвідку з-під контролю військового командування, політичне керівництво (власне, Сталін) без особливих клопотів завершило очищення збройних сил від командних кадрів старої (царської) армії.

Місце особливих відділів у системі органів НКВС (1934–1941 рр.)

Постановою Президії ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р. ОДПУ як самостійний орган було ліквідоване і на його базі створений Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС) СРСР. Роботою утвореного тією ж постановою Головного управління державної безпеки (ГУДБ) НКВС СРСР керував сам нарком внутрішніх справ Г.Ягода. Формально посади начальника ГУДБ не існувало, фактично повсякденною роботою держбезпеки займався перший заступник наркома Я.Агранов [129].

Приблизно через рік після утворення НКВС СРСР було реорганізовано особливі відділи ГУДБ. Зміни викликались насамперед розукрупненням військових округів; зокрема, на місці розформованого наказом Наркомату оборони (НКО) СРСР № 079 від 17 травня 1935 р. УВО утворили Київський і Харківський військові округи. У зв'язку з цим наказом НКВС СРСР № 00216 від 10 червня 1935 р. були сформовані єдині апарати: Особливий відділ ГУДБ НКВС по ХВО — Особливий відділ УДБ по Харківській області та Особливий відділ ГУДБ НКВС по КВО — Особливий відділ УДБ НКВС УРСР. Керівником особливих відділів нових військових округів призначався за сумісництвом начальник того управління НКВС, на території якого знаходився штаб округу [130].

Також наказом по НКВС СРСР від 10 червня 1935 р. особливі відділи й особливі відділення при з'єднаннях і частинах збройних сил увійшли в безпосереднє підпорядкування особливим відділам військових округів і особливим відділам управлінь державної безпеки республіканських (обласних) управлінь НКВС за територіальністю [131]. Отже, фактично було скасовано наказ ОДПУ про взаємовідносини особливих відділів округів з особливими відділами Повноважних представників ОДПУ від 21 листо-

пада 1930 р. Військове командування через особливі відділи округів знову могло здійснювати деякий, хоча й непрямий, вплив на контррозвідку.

З приходом 26 вересня 1936 р. М.Єжова до керівництва НКВС СРСР відбулися зміни у структурі його провідного управління — ГУДБ. Зокрема, функції особливих відділів були знову обмежені контррозвідувальною роботою у військах. Ймовірно, це оформлено 28 листопада 1936 р., коли ОВ ГУДБ було розбито на два відділи: Особливий відділ (по обслуговуванню збройних сил) і Контррозвідувальний відділ, створений на основі частини Особливого відділу і апарату розформованого Економічного відділу [132]. З 25 грудня 1936 р. відділам ГУДБ НКВС з метою конспірації присвоєно номери. Особливий відділ став називатися П'ятим (5-им) відділом [133].

21 березня 1937 р. наказом НКВС СРСР оголошене Тимчасове положення про 5-ий відділ ГУДБ. На нього покладалася контррозвідувальна робота в армії, військово-морському флоті та військах внутрішньої та прикордонної охорони. П'яті відділи, що займалися військовою контррозвідкою, створювалися також в Управліннях державної безпеки (УДБ) Управлінь НКВС на місцях. Підрозділи військової контррозвідки в округах, корпусах, дивізіях і бригадах зберегли назву особливих відділів [134].

«Розукрупнення» особливих відділів, проведене в листопаді 1936 р. і березні 1937 р. означало усунення від роботи по армії загальних (загальнополітичних) підрозділів органів держбезпеки, приведення військової контррозвідки до нормального, звичного стану як окремої лінії оперативно-чекістської діяльності, а також повернення військовому командуванню деякого, хоча й обмеженого впливу на її периферійні структури.

При цьому протягом 1937–1938 рр. особливі відділи здійснили нову, більш широку, ніж у 1930–1931 рр., чистку командних кадрів. Репресії тепер були обернені проти командирів, котрі завоювали і відстояли радянську владу, котрі стояли біля витоків створення радянських збройних сил. Всього в 1937 і 1938 рр. з армії та військово-морського флоту було звільнено близько 44 тис. осіб командно-начальницького складу, в тому числі понад 35 тис. — з сухопутних військ, близько 3 тис. — з військово-морського флоту і понад 5 тис. — з військово-повітряних сил. Майже весь вищий і старший командний склад і політпрацівники такого ж рівня були після арешту розстріляні, а багато померло в ув'язненні.

У 1938 р. Особливий відділ разом з іншими органами НКВС СРСР пережив ще дві реорганізації, точніше — єжовську реорганізацію та беріївську контрреорганізацію.

Характер заходів, проведених М.Єжовим у 1938 р., наводить на думку про те, що він, насамперед, домагався особистого контролю над ключовими оперативно-чекістськими підрозділами. На нараді керівних працівників НКВС 24–25 січня 1938 р. він вперше підняв питання про зміну структури

центрального апарату НКВС СРСР. 28 березня 1938 р. рішення про нову організацію НКВС і ліквідацію ГУДБ схвалило Політбюро ЦК ВКП(б).

Однак, поки протягом квітня — травня відбувалося створення нових підрозділів, політичне керівництво розгледіло можливу загрозу і вжило заходів щодо обмеження особистого впливу Єжова на силові структури. Спосіб при цьому було обрано такий же, як і щодо його попередника — перевантаження службовими обов'язками: 8 квітня 1938 р. М.Єжова призначили наркомом водного транспорту СРСР по сумісництву з посадою наркома внутрішніх справ.

І лише після цього 9 червня 1938 р. наказом НКВС СРСР № 00362 оголошено нову, запропоновану Єжовим, структуру оперативно-чекістських управлінь НКВС СРСР: Управління державної безпеки (1-ше управління), Управління особливих відділів (2-ге управління), Управління транспорту і зв'язку (3-тє управління). Крім того, в структурі центрального апарату НКВС утворено ще три самостійні оперативно-чекістські відділи [135].

Таким чином, ГУДБ було ліквідоване, а оперативно-чекістська діяльність розпорошена по кількох структурних підрозділах наркомату. Це ускладнювало контроль за нею ззовні, з боку політичного керівництва. Реально керувати нею і контролювати її могла одна особа — нарком внутрішніх справ. Начальники Головних управлінь наркоматів і перші заступники наркомів призначалися рішеннями ЦК ВКП(б) і РНК СРСР. М.Єжов понизив статус ключових структурних одиниць НКВС з Головних управлінь до Управлінь і одержав можливість призначати їхніх начальників своїм наказом.

Начальник Управління особливих відділів М.Федоров, на відміну від начальників двох інших управлінь М.Фріновського і М.Бермана, не був ні першим, ні просто заступником наркома. Таким чином, контроль партійно-державного керівництва за органами військової контррозвідки був найслабший, а саме через Управління особливих відділів Єжов міг отримати величезну владу над збройними силами.

Цьому цілком очевидно сприяло й те, що наказом НКВС СРСР № 00362 від 9 червня 1938 р. було знову сформовано самостійні особливі відділи військових округів і флотів. При цьому 5-ті (особливі) відділи територіальних УДБ були розкасовані. Периферійні органи військової контррозвідки стали напряму (обминаючи місцеві НКВС — УНКВС) підлягати 2-му управлінню (особливих відділів) НКВС СРСР. Штати новоутворених особливих відділів військових округів затверджено в серпні 1938 р. [136]. У 1937 р. Єжов зумів зосередити у своєму віданні всі органи, що здійснювали агентурну, оперативно-розшукову і розвідувальну діяльність. Відповідні чекістські та міліцейські структури йому дісталися у складі НКВС СРСР, а армійську розвідку він підпорядкував собі власними зусиллями.

П'яте (Розвідувальне) Управління РСЧА являло собою досить потужну противагу не тільки 5-му (Іноземному) відділу УДБ НКВС СРСР, але й

усьому НКВС, причому не лише у зовнішній розвідці, а й всередині країни: органи військової («войсковой») розвідки з'єднань, частин і підрозділів володіли досвідом і кадрами агентурної розвідки, а також спеціально підготовленою збройною силою (розвідувальні підрозділи і частини спеціального призначення). У разі втручання військового командування в політичну боротьбу вони цілком могли протидіяти структурам органів держбезпеки в збройних силах (особливим відділам) і прийняти на себе їхні контррозвідувальні функції.

Особа (або орган), котра контролювала військову розвідку і військову контррозвідку, одержувала фактичну владу над армією. До літа 1938 р. такою особою лишався Й.Сталін і він як політичний лідер керував цими незалежними одна від одної структурами через наркомів внутрішніх і військових справ.

27 листопада 1937 р. начальник П'ятого (Розвідувального) Управління РСЧА Я.Берзін був заарештований, а 29 липня 1938 р. розстріляний. Його заступників С.Урицького, О.Никонова, А.Артузова заарештовано в травні й листопаді 1937 р., іншого заступника — В.Давидова звільнено з посади 21 червня 1938 р.[137] Нового начальника Розвідуправління РСЧА І.Проскурова було призначено лише 14 квітня 1939 р.[138] Цілком очевидно, що після усунення Я.Берзіна керівництво військовою розвідкою взяв на себе М.Єжов і таким чином монополізував і зовнішню розвідку[139]. Спираючись на всю сукупність оперативно-розшукових, каральних і розвідувальних органів, контролюючи армію, Єжов у 1937 р. міг претендувати на найвищу владу в країні.

Однак, як зазначалося, політичне керівництво СРСР майже одразу розгадало загрозу, яка крилася у запропонованій Єжовим реорганізації НКВС, і вжило застережних заходів. 28 березня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) схвалило реорганізацію, а 8 квітня М.Єжова вже призначено наркомом водного транспорту за сумісництвом, в наслідок чого він змушений був одночасно здійснювати перебудову апарату НКВС і освоювати нове для себе відомство.

Крім того, 22 червня 1938 р. першим заступником наркома внутрішніх справ замість М.Фриновського призначено Л.Берія. Єжова обмежено уже не лише надлишком посадових обов'язків, але й іншою людиною; 29 вересня 1938 р. за новою структурою НКВС СРСР поновлено ГУДБ, яке того ж дня очолив 1-ий заступник наркома Л.Берія.

Нарешті, 24 листопада 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про звільнення Єжова від обов'язків наркома внутрішніх справ, призначивши наступного дня на цю посаду Берія; начальником ГУДБ і першим заступником наркома 16 грудня 1938 р. став В.Меркулов[140].

Зазначимо, що 29 вересня 1938 р., щойно очоливши ГУДБ, Л.Берія поновив у його складі центральний орган військової контррозвідки в якості 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР[141].

Зміна статусу особливих відділів напередодні й під час Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

Передача військової контррозвідки Збройним Силам СРСР (Треті відділи; лютий — липень 1941 р.)

3 лютого 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило розділити НКВС СРСР на два наркомати: Народний комісаріат внутрішніх справ СРСР і Народний комісаріат державної безпеки СРСР. Розділення приписувалося закінчити в місячний термін. Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР ухвалила відповідний указ.

8 лютого 1941 р. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постановили ліквідувати ОВ ГУДБ НКВС СРСР і організувати при Наркоматі оборони і Наркоматі військово-морського флоту особливі відділи НКО і НКВМФ з підпорядкуванням їх безпосередньо народним комісарам оборони і військово-морського флоту. ОВ НКО і НКВМФ були пойменовані Третіми управліннями відповідно НКО і НКВМФ. На їхнє укомплектування передавалися кадри працівників ліквідованого ОВ ГУДБ НКВС СРСР і його периферійних органів. При НКВС СРСР організовувався 3-ий відділ з функціями чекістського обслуговування прикордонних і внутрішніх військ.

Для координації дій у Москві створювалася Центральна рада з представників НКДБ, НКО, НКВМФ і НКВС СРСР у складі наркомів держбезпеки і внутрішніх справ і начальників Третіх управлінь НКО і НКВМФ. На місцях у військових округах створювалися аналогічні ради в складі керівників місцевих органів НКДБ і НКВС і начальників відповідних периферійних органів Третіх управлінь НКО і НКВМФ. Порядок роботи рад постановою від 8 лютого 1941 р. не визначався, в ньому лише обумовлювалось, що вони збираються у разі необхідності, однак не менше одного разу на місяць [142].

12 лютого 1941 р. спільним наказом НКВС і НКДБ СРСР № 00151/003 був визначений порядок передачі справ ОВ ГУДБ НКВС СРСР Третім управлінням НКО, НКВМФ і Третьому відділу НКВС СРСР [143]. НКВС і НКДБ порівняно швидко розлучилися з особливими відділами і впорядкували свою структуру. Це відображено у наказі НКВС СРСР про організацію і завдання Третіх відділів НКВС у прикордонних і внутрішніх військах НКВС та військах ППО від 15 лютого 1941 р., наказі наркома держбезпеки СРСР про організацію управлінь і відділів НКДБ від 26 лютого, директиві НКВС СРСР і НКДБ СРСР про завдання органів внутрішніх справ і держбезпеки у зв'язку з поділом НКВС СРСР на два наркомати від 1 березня 1941 р. та інших [144].

Для НКО контррозвідка була новою сферою діяльності, напевне тому він приймав особливі відділи у своє відання помітно довше. Положення

про Третє управління НКО СРСР і його периферійні органи було розроблене і затверджене наркомом оборони лише 12 березня 1941 р., а оголошене наказом НКО СРСР 12 квітня того ж року [145]. За цим Положенням начальник Третього управління підлягав тільки наркому оборони і виконував тільки його розпорядження, начальники Третіх відділів військових округів (фронту) підлягали тільки начальнику Третього управління НКО СРСР і наркому оборони. Положенням встановлювалася незначна залежність військової контррозвідки від органів НКДБ: вербовка іноземних підданих здійснювалася за погодженням з НКДБ, а заарештовані органів Третього управління утримувалися в слідчих тюрмах НКДБ (при Третіх відділах військових округів (фронту) створювалися камери попереднього ув'язнення) [146].

Реорганізація військової контррозвідки, здійснена у відповідності до директив політичного керівництва від 3 і 8 лютого 1941 р., мала парадоксальний характер як з точки зору всієї історії особливих відділів, так і з точки зору недавніх подій, а саме — згортання єжовської реорганізації червня-вересня 1938 р. З 1918 р. чекісти наполегливо боролися за вилучення військової контррозвідки з-під будь-якого впливу військового відомства і за повне її підпорядкування собі. Цієї мети вони досягли в 1931 р. Однак у лютому 1941 р. військова контррозвідка повністю і безумовно перейшла в підпорядкування НКО, одержавши статус навіть не Управління, а Головного управління (Положення про Третє управління НКО СРСР від 12 березня 1941 р.), що передбачало значне збільшення штатів і обсягу роботи. Військова розвідка і військова контррозвідка опинилися в одному відомстві.

Таким чином, або згортання єжовської реорганізації було суто суб'єктивним актом, або ж на 1941 р. різко змінилися об'єктивні обставини, примусивши знову надати більш високого статусу органам військової контррозвідки. З урахуванням наступних реорганізацій необхідно зазначити, що в 1941 р. відбувалася безпосередня підготовка військової контррозвідки до великої наступальної війни, можливо — до превентивної війни.

Надання потужним збройним силам оперативно-розшукових функцій збільшувало ризик їхнього втручання у внутрішню політику. Третє управління НКО СРСР одержало дві противаги — НКВС і НКДБ СРСР. 19 квітня 1941 р. оперативні можливості Третього управління були суттєво обмежені, його фактично поставили під контроль НКДБ СРСР. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР постановили ввести в штати органів Третіх управлінь НКО і НКВМФ посади заступників начальників Третіх управлінь (відділів, відділень), безпосередньо підпорядкувавши їх відповідним НКДБ (УНКДБ) за територіальністю з одночасним їх підпорядкуванням начальникам Третіх управлінь (відділів, відділень). Ці заступники призначалися, переміщалися і звільнялися наказами НКДБ СРСР і утримувалися за його рахунок.

Органи Третіх управлінь зобов'язувалися повідомляти органам держбезпеки про всі здійснені ними арешти і результати допитів заарештова-

них через заступників начальників Третіх управлінь (відділів, відділень); органи держбезпеки таких зобов'язань перед Третіми управліннями не мали. Органам держбезпеки надавалося право брати у своє провадження будь-яку слідчу або агентурну справу, що велася в органах Третіх управлінь НКО і НКВМФ з перерахуванням за собою заарештованих і агентури.

Органи Третіх управлінь, зі свого боку, одержали право всього лише вимагати від органів держбезпеки передачі справ, які мали пряме відношення до армії та ВМФ. Нарешті, НКДБ одержав і організаційну перевагу над військовою контррозвідкою: було встановлено, що організовані згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 лютого 1941 р. Центральна рада і місцеві ради скликаються під головуванням представників органів НКДБ СРСР [147].

Директивними документами ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на Треті відділи по-суті не покладалася робота в оточенні збройних сил. Лише в двох підпунктах «Положення про Третє управління НКО СРСР» — суто відомчому документі — побіжно йдеться про цивільне оточення в зв'язку з виявленням і припиненням (запобіганням) шпигунства і спроб диверсій у Червоній Армії.

Зазначимо, що коли армія діє на власній території, управління її агентурно-оперативним обслуговуванням доцільно здійснювати (і здійснювалося в 1918–1921 і червні 1941–1943 рр.) тим же органом, який забезпечує державну безпеку на території своєї країни. Якщо армія виходить зі своєї території, при наступі польові війська залишають за собою більш-менш широку смугу звільненої власної або окупованої чужої території, яку необхідно закріпляти в військовому, адміністративному, а також і в агентурно-оперативному відношенні. Ця смуга і суто механічно, і функціонально розділяє військові («войсковые») органи держбезпеки (особливі відділи) і територіальні. Саме останні закріпляють цю смугу, а особливі відділи обслуговують власне тил фронту і збройні сили. Використання в інтересах армії сил і засобів територіальних органів держбезпеки і навіть координація дій на місцевому рівні стає практично неможливим, а збереження формальної єдності — непотрібним.

Однак, оскільки бойові дії з перших днів Великої Вітчизняної війни охопили значну територію СРСР, керівництво військової контррозвідки змушене було уточнити напрямки її діяльності, акцентувавши увагу на роботі серед цивільного населення. Якщо в «Положенні про Третє управління НКО СРСР» від 12 березня 1941 р., як вказувалось вище, лише побіжно йшлося про роботу в цивільному оточенні армії, то директивою Третього управління НКО СРСР № 35523 про роботу органів Третього управління НКО СРСР у воєнний час від 27 червня 1941 р. при переліку напрямків діяльності робота серед населення була поставлена одразу після роботи в армії.

Директива встановила, що функції органів цього Управління «в военное время должны слагаться из: 1) агентурно-оперативной работы: а) в частях Красной Армии; б) в тылах, обеспечивающих действующие на фронте части; в) среди гражданского населения; 2) борьбы с дезертирством; 3) работы на территории противника» [148].

Того ж дня, 27 червня 1941 р. Третє управління НКО СРСР видало ще одну директиву за № 35553 про часткову реорганізацію третіх відділів округів і армій. В ній зазначалося: «Опыт работы органов 3-го Управления НКО СССР показал, что существующая структура не обеспечивает надежной борьбы с контрреволюционным и шпионским элементом, состоящим на формулярном учете и разрабатываемым по агентурным данным... Дела-формуляры и агентурные разработки на протяжении ряда лет остаются нереализованными...» [149].

Йшлося, звичайно, про цивільне населення СРСР, оскільки у червні 1941 р. радянській контррозвідці явно не було діла до «контрреволюційного елементу» Польщі, Румунії, Німеччини та інших країн. Збій в роботі, неготовність військової контррозвідки до розробки уже існуючих справ-формулярів можна пояснити лише тим, що її органи не готувалися працювати серед власних громадян, а націлювалися, як зазначено в директиві, на інформаційно-профілактичну роботу, що цілком логічно, якщо армія збиралася воювати на чужій території.

З метою корінного покращення роботи директива передбачала утворення в третіх відділах армій і округів контррозвідувальних відділень, на які покладалася насамперед розробка елементу, що перебував на обліку. В третіх відділеннях корпусів, дивізій, гарнізонів та відповідних їм реорганізація не проводилася [150].

Справи-формуляри, про які йдеться в директиві, заводились не третіми відділами НКО СРСР. Громадяни СРСР давно і щільно були охоплені агентурно-освідомчим апаратом територіальних органів ГУДБ НКВС СРСР, з якого не так давно виділилося саме Трете управління НКО СРСР. При цьому виділенні аж ніяк не планувалося, що обидва органи вестимуть на рівних (дублюватимуть) роботу в одному й тому ж середовищі.

За умов відступу робота на території противника значною мірою співпадала з роботою на власній державній території, яку тимчасово окупував ворог, тобто знову-таки серед свого населення, охопленого довоєнною агентурою і обліками. До діяльності в цьому середовищі територіальні органи пристосовані краще, ніж армійська контррозвідка: НКВС і (або) НКДБ могли просто залишати перед відступом підготовлену в мирний час агентурно-освідомчу мережу, окремих агентів. Передача мережі й агентів контррозвідці НКО або координація діяльності двох наркоматів зменшувала ефективність роботи.

Повернення військової контррозвідки в підпорядкування органів державної безпеки (липень 1941 р. — квітень 1943 р.)

Коли стало очевидним, що війна досить довгий час вестиметься в межах СРСР, Державний комітет оборони (ДКО) 17 липня 1941 р. ухвалив рішення про перетворення органів Третього управління НКО СРСР як у діючій армії, так і у військових округах (від відділень у дивізії й вище) на особливі відділи, а Трете управління НКО СРСР перетворив на Управління особливих відділів НКВС СРСР. Уповноваженні особвідділу в полку і особвідділу в дивізії одночасно підпорядковувалися відповідно комісару полку і комісару дивізії.

В якості головного завдання особливих відділів на період війни визначалася «решительная борьба со шпионажем и предательством в частях Красной Армии и ликвидация дезертирства непосредственно в прифронтовой полосе» [151]. Ця постанова ДКО була продубльована і прокоментована директивою НКВС СРСР № 169 від 18 липня і наказом НКВС СРСР № 00940 від 19 липня 1941 р.

Зазначимо також, що НКДБ і НКВС були знову об'єднані в єдиний наркомат — НКВС СРСР на чолі з Л.Берія, а колишній нарком держбезпеки СРСР В.Меркулов став знову першим заступником наркома внутрішніх справ. Оперативно-чекістські управління і відділи не об'єднувались, як раніше, в єдине ГУДБ у складі НКВС. Жодне з шести оперативно-чекістських управлінь не мало статусу Головного, тоді як серед адміністративно-оперативних управлінь, управлінь військ і управлінь виправно-трудових таборів було чимало Головних управлінь.

Ця структура НКВС була дуже близькою до тієї, яку створив у червні 1938 р. М.Єжов, намагаючись, очевидно, послабити контроль партійно-державного керівництва за агентурно-оперативною діяльністю. Те, що партійно-державне керівництво прийняло її в 1941 р., не означає, що воно тепер не остерігалося надмірного зосередження влади в руках наркома внутрішніх справ, хоча, зрозуміло, ведення оборонної війни і цілком реальна загроза поразки в ній різко зменшили можливість державного перевороту.

Застережних заходів було вжито: постановою РНК СРСР від 30 липня 1941 р. заступниками наркома внутрішніх справ призначено 8 осіб, п'ять з яких не очолювали ніяких управлінь і відділів НКВС, тобто стали заступниками наркома не за місцем у апараті НКВС, а були призначені лише для того, щоб перебрати на себе частину функцій наркома по контролю за роботою управлінь і відділів.

Серед керівників оперативно-чекістських підрозділів тільки один мав ранг заступника наркома — начальник Управління особливих відділів В.Абакумов. На відміну від семи інших заступників він відповідав за роботу лише одного свого управління, і це зайвий раз вирізняє величезну вагу особливих відділів у структурі органів державної безпеки.

Поновлене у липні 1941 р. Управління особливих відділів різко скоротило свою роботу в оточенні армії серед цивільного населення, передавши цілий ряд напрямів діяльності до інших підрозділів НКВС. 15 серпня 1941 р. наказом НКВС СРСР № 001079 військову цензуру поштової кореспонденції передано з Управління до 2-го спецвідділу НКВС СРСР [152]. 29 серпня 1941 р. директивою НКВС СРСР № 221 агентурно-оперативне обслуговування органів військових сполучень на місцях з особливих відділів військових округів передано до транспортних відділів НКВС [153]. 8 жовтня 1941 р. наказом НКВС СРСР № 001474 агентурне обслуговування територіальних військових комісаріатів і призовних дільниць передано з Управління особливих відділів до 3-го управління НКВС СРСР [154].

Як видно зі штатів Управління особливих відділів НКВС СРСР, затверджених 15 серпня 1941 р., й з директиви НКВС СРСР № 24 від 23 січня 1942 р. про агентурно-оперативні заходи по виявленню і ліквідації диверсійно-терористичних формувань, створюваних німцями з добровольців з числа радянських громадян для проведення підривної діяльності в тилу Червоної Армії, цією роботою особливі відділи НКВС теж не займалися, її було покладено на 2-ге управління НКВС СРСР [155]. Щоправда, директива НКВС СРСР № 264 від 4 липня 1942 р., яка змінила структуру Управління особливих відділів НКВС СРСР, поклала на раніш існуючий 4-ий відділ Управління не тільки керівництво агентурно-оперативною роботою особливих органів фронтів по родах військ (піхота, кавалерія, артилерія, що входила до складу дивізії), а й керівництво та узагальнення роботи по боротьбі з антирадянськими націоналістичними формуваннями [156].

18 лютого 1942 р. наказом НКВС СРСР № 00346 оперативне обслуговування евакогоспіталів Наркомату охорони здоров'я передане від особливих відділів НКВС СРСР до третіх відділів УНКВС по територіальності [157]. 12 серпня 1942 р. наказом НКВС СРСР № 001672 агентурно-оперативне обслуговування апаратів військових представництв на промислових підприємствах передане з Управління особливих відділів в Економічне управління НКВС СРСР [158].

Органи Третього управління НКВМФ були перетворені на особливі відділи згідно з постановою ДКО від 10 січня 1942 р. й наказом НКВС СРСР і НКВМФ СРСР № 0075/008. Третє управління НКВМФ стало вважатися відділом Управління особливих відділів НКВС по обслуговуванню ВМФ. Треті відділи об'єднань і з'єднань ВМФ були перейменовані на особливі відділи НКВС відповідних об'єднань і з'єднань (флотів, флотилій, ескадр тощо) [159].

У жовтні 1942 р. було скасовано інститут військових комісарів і поновлено у Збройних Силах повне єдиноначалля. У зв'язку з цим, згідно з постановою ДКО від 13 жовтня 1942 р. і наказом НКВС СРСР № 002279 від 14 жовтня 1942 р., оперативний уповноважений в полку і начальник

особливого відділу з'єднання одночасно з підпорядкуванням по лінії особливих органів НКВС підлягали також відповідно командиру полку і командиру з'єднання [160].

20 січня 1943 р. вказівкою НКВС СРСР № 1694 за підписом заступника наркома начальникам особливих відділів НКВС діючих фронтів, армій, флотів і флотилій дозволялось перекидання агентури на бік противника з контррозвідувальними завданнями для встановлення місця знаходження розвідувальних органів противника (розвідвідділи, розвідпункти, школи, курси) і «внедрения» її в ці органи з метою виявлення наміченої для перекидання ворожої агентури, її зв'язків, каналів і способів проникнення в штаби і частини Червоної Армії та ВМФ [161].

Повторна передача військової контррозвідки Збройним Силам СРСР («Смерш»; квітень 1943 р. — травень 1946 р.)

У квітні 1943 р., після Сталінградської битви, коли намітився корінний перелом у ході війни і очікувався швидкий наступ усіх фронтів, зі складу НКВС знову були виділені НКДБ і апарат військової контррозвідки.

Постановою РНК СРСР № 415–138сс від 19 квітня 1943 р. Управління особливих відділів НКВС СРСР було передане в НКО СРСР, де на його основі утворене Головне управління контррозвідки НКО «Смерть шпигунам» («Смерш»). Відділ Управління особливих відділів НКВС СРСР по обслуговуванню ВМФ був переданий до НКВМФ СРСР. На базі цього відділу утворене Управління контррозвідки «Смерш» НКВМФ. Положення про нього та про його органи на місцях затверджене 31 травня 1943 р. постановою ДКО СРСР № 3461 сс/ОВ [162].

Постановою РНК СРСР на ГУКР «Смерш» були покладені такі завдання: «а) борьба со шпионской, диверсионной, террористической и иной подрывной деятельностью иностранных разведок в частях и учреждениях Красной Армии; б) борьба с антисоветскими элементами, проникшими в части и учреждения Красной Армии; в) принятие необходимых агентурно-оперативных и иных (через командование) мер к созданию на фронтах условий, исключающих возможность безнаказанного прохода агентуры противника через линию фронта, с тем чтобы сделать линию фронта непроницаемой для шпионских и антисоветских элементов; г) борьба с предательством и изменой Родине в частях и учреждениях Красной Армии (переход на сторону противника, укрывательство шпионов и вообще содействие работе последних); д) борьба с дезертирством и членовредительством на фронтах; е) проверка военнослужащих и других лиц, бывших в плену и окружении противника; ж) выполнение специальных заданий Народного комиссара обороны» [163].

Ніякого органу для координації діяльності НКДБ, НКВС і ГУКР «Смерш», на зразок організованої в 1941 р. Центральної ради, в 1943 р. не

створили. Причина, очевидно, полягала в тому, що ГУКР «Смерш» підлягало безпосередньо Й.Сталіну, який був наркомом оборони. Крім того, Сталін очолював ДКО СРСР і Ставку Верховного головнокомандування, а нарком внутрішніх справ Л.Берія був членом обох цих органів влади і управління.

Реорганізацію 1943 р. здійснено загалом за схемою лютого 1941 р. Цілком очевидно, що причини обох реорганізацій однакові: необхідність пристосування контррозвідувального апарату до умов наступальної війни. Згідно з існуючими положеннями ГУКР НКО «Смерш» та його органи не займалися роботою серед цивільного населення — ні серед громадян СРСР, ні серед населення інших країн. Щоправда, як видно зі штату ГУКР «Смерш», затвердженого Сталіним 27 квітня 1943 р., його 5-ий відділ керував роботою органів «Смерш» у внутрішніх військових округах (Московському, Приволзькому, Сибірському та інших), тобто, так чи інакше міг охоплювати цивільне оточення дуже нечисленних гарнізонів і управлінь; 4-ий відділ здійснював контррозвідувальну роботу на боці противника з метою виявлення каналів проникнення його агентури в частини і установи Червоної Армії, оперативне обслуговування штабів партизанського руху, а також організовував боротьбу з агентурою противника, яка проникала в ці штаби і партизанські загони, — отже, до переходу державного кордону СРСР теж мав справу з цивільним населенням тимчасово окупованих противником територій СРСР [164].

Справді, в опублікованих оперативних директивах, наказах, вказівках ГУКР «Смерш» та його органів діяльність серед населення на території СРСР фіксується досить рідко. Зате робота серед цивільних за кордоном з кінця 1943 р. зросла дуже помітно. Характерно, що тут «Смерш» мав справу здебільшого з громадянами СРСР або емігрантами дореволюційних і революційних часів, насамперед об'єднаних в антирадянські організації: Організація українських націоналістів (ОУН), білоруський «Союз боротьби проти більшовизму», «Союз білоруської молоді», «Націонал-соціалістська трудова партія Росії», «Російський загальновійськовий союз», «Національно-трудовий союз нового покоління» та інші [165].

Після закінчення війни, 4 травня 1946 р., органи військової контррозвідки знову повернено з військового відомства в систему органів державної безпеки (на той час — Міністерство державної безпеки СРСР); центральний орган військової контррозвідки іменувався 3-ім Головним управлінням МДБ СРСР [166].

Висновки

Місце і роль радянської військової контррозвідки — особливих відділів — у системі органів державної безпеки протягом 1918–1946 рр. декілька разів суттєво змінювалися залежно від політичних факторів, — як

об'єктивних, так і суб'єктивних. При цьому місце особливих відділів визначалося характером підпорядкування: впродовж розглядуваного періоду органи військової контррозвідки або перебували в подвійній залежності — від органів держбезпеки (НК–ДПУ–НКВС–МДБ) і військового відомства, або підлягали лише органам держбезпеки.

Тенденція до переведення військової контррозвідки під виключний контроль органів держбезпеки прослідковується в мирний час. Вплив на неї військового відомства допускається в особливий період (безпосередня підготовка до великої наступальної війни в першій половині 1941 р.) і під час війни. У воєнних умовах партійно-політичне керівництво могло здійснювати контроль за військовою контррозвідкою не опосередковано (за допомогою органів держбезпеки), а безпосередньо (політичний лідер очолює військове відомство).

Пропонуємо таку періодизацію історії особливих відділів:

I. 1918 р. — період становлення. Органи військової контррозвідки формуються паралельно в структурах військового відомства і НК.

II. 1919 — серпень 1931 рр. Особливі відділи знаходилися в подвійному підпорядкуванні органів держбезпеки (НК–ДПУ) і військового відомства, яке давало особливим відділам завдання й контролювало їх виконання. Організаційно-методичні питання роботи визначалися чекістами. У вирішенні кадрових питань вони також мали абсолютну перевагу, за винятком періоду громадянської війни.

1) 1919 — січень 1922 рр. У період громадянської війни особливі відділи в силу об'єктивних обставин стали структурами, паралельними органам НК, діючи серед широких мас цивільного населення. Повноваження особливих відділів, їхні оперативні можливості перевищували можливості надзвичайних комісій.

Через те, що в громадянській війні військова контррозвідка активно діяла в двох середовищах — в армії й серед цивільного населення, а також підлягала двом відомствам, склалося два типи особливих відділів: армійські (особливі органи частин, з'єднань і об'єднань), які прямо контролювалися відповідними комісарами і реввійськрадами, а також територіальні (ОВ ВУНК, особливі відділи губНК), залежні від надзвичайних комісій. Центральний орган військової контррозвідки — ОВ ВНК — також повністю контролювався чекістами, а не військовими.

Із закінченням громадянської війни необхідність і можливість дублювання агентурно-оперативної діяльності всередині країни відпала. В 1921 р. й до травня — липня 1922 р. відбувалася реорганізація військової контррозвідки, пристосування її до умов мирного часу.

2) Середина 1922 — серпень 1931 рр. В умовах мирного часу стаціонарне розміщення військових формувань дало можливість підпорядкувати їхні особливі органи органам держбезпеки (ДПУ): особливі відділи

дивізій підпорядковано особливим відділам СОЧ губвідділів ДПУ, — суто територіальним органам; особливі відділи військових округів включено до складу ПП ДПУ. Таким чином, пряму вертикальну структуру підпорядкування особливих відділів зверху до низу — від ОВ ВНК до особливих відділень полків і уповноважених у батальйонах — було зруйновано. Особливі відділи стали суто територіальними органами.

При вертикальній системі організації контррозвідки військове командування в ланці батальйон — фронт (округ) мало визначальний вплив на її діяльність. Вже на середину 1922 р. контроль військового відомства за особливими відділами став мінімальним.

III. Серпень 1931 — лютий 1941 рр. Військове відомство не мало навіть формального права давати завдання органам військової контррозвідки і контролювати їх виконання. Фактично воно втратило це право за рік до формального рішення, — ще в серпні — вересні 1930 р. Причина цього — загострення соціальної напруженості до крайньої межі внаслідок насильницького проведення колективізації й встановлення режиму одноосібної влади (по-суті — диктатури) Й.Сталіна.

В основі численних реорганізацій органів державної безпеки та внутрішніх справ, а в їх складі — й органів військової контррозвідки, здійснених в цей період (липень 1934 р., кінець 1936 — початок 1937 рр., червень 1938 р., вересень 1938 р.) лежали здебільшого причини не об'єктивного, а суб'єктивного характеру. Реорганізації диктувалися інтересами політичної, групової, — а то й апаратної боротьби, прагненням мати на чолі відомства держбезпеки і його ключових підрозділів надійну, віддану партійно-державному керівництву людину.

Окремі зміни, які торкнулися особливих відділів, все ж мали об'єктивно доцільний характер, диктувалися інтересами справи.

1) Вересень 1930 — листопад 1936 рр. Контррозвідувальний, Східний і Особливий (військова контррозвідка) відділи було злито в одну структуру під назвою Особливий відділ, — у такій спосіб особливі відділи як органи військової контррозвідки були по-суті ліквідовані. Агентурно-оперативна робота і в армії, і серед цивільного населення велася єдиним органом, від розподілу контррозвідувальної роботи за об'єктовою ознакою відмовилися. Загальнополітичні органи держбезпеки працювали в армії, підім'явши під себе ті структури військової контррозвідки, які до того обслуговували збройні сили. Реорганізацію здійснено з огляду на чистку армії (справа «Весна») в умовах гострої внутріполітичної обстановки: здійснювати репресії руками старих особістів, котрі зблизилися з командними кадрами ще в роки громадянської війни, було ризиковано.

2) Листопад 1936 — лютий 1941 рр. Особливий відділ розукрупнено. Органи військової контррозвідки відділено від структур загальнополітич-

ної контррозвідки. За військовою контррозвідкою збереглася назва особливих відділів.

IV. Лютий — липень 1941 р. Формально органи військової контррозвідки перейшли в одноосібне відання військового відомства, фактично знаходилися в подвійному підпорядкуванні, оскільки з квітня 1941 р. НКДБ СРСР одержав і право, і можливості контролювати діяльність Третіх управлінь (контррозвідувальних) НКО і НКВМФ СРСР, а також втручатися в неї. Виділення військової контррозвідки зі структур держбезпеки відбулося в період підготовки СРСР до великої наступальної війни і перетворювало її органи на «рухливі, а не територіальні, пристосовані для війни, а не для миру» (формулювання Ф.Дзержинського *).

V. Липень 1941 — квітень 1943 рр. З урахуванням обстановки затяжної оборонної війни на власній території органи військової контррозвідки включено до складу органів держбезпеки, віддано в їх одноосібне розпорядження.

Оперативний уповноважений в полку і начальник особливого відділу з'єднання (дивізії) до жовтня 1942 р. підлягали відповідно комісару полку і дивізії, з жовтня 1942 р. — командиру полку і з'єднання; при цьому підпорядкування по лінії особливих відділів НКВС СРСР зберігало чинність. Особливі відділи армій і фронтів, Управління особливих відділів НКВС СРСР від військового командування не залежали ніяк, — тому вважаємо, що військова контррозвідка в цей період не мала подвійного підпорядкування. Вплив військового відомства на неї був зовсім незначний.

VI. Квітень 1943 — травень 1946 рр. В умовах наступальної війни на території інших країн органи військової контррозвідки передано військовому відомству. Контроль органів державної безпеки за військовою контррозвідкою — не самоціль, а засіб забезпечення лояльності армії до партійно-державного керівництва, — а оскільки глава партії й уряду Й.Сталін безпосередньо очолював НКО і був Верховним Головнокомандувачем, формальний контроль органів держбезпеки за військовою контррозвідкою («Смерш») виявився зайвим, його не запроваджували.

Отже, на характер діяльності органів військової контррозвідки вирішальний вплив справляло місце, приналежність території, на якій вони працювали, а також рівень соціальної напруженості в суспільстві.

При дії на території іншої держави особливі відділи працювали лише у власних збройних силах і серед тієї незначної частини іноземних громадян, котрі безпосередньо контактували з ними; військова контррозвідка також діяла тут проти ворожих організацій емігрантів зі старої Росії (СРСР).

---

* Див. док. № 1 «Лист голови ВНК Ф.Е.Дзержинського до голови ВУНК В.М.Манцева від 25 грудня 1920 р.» у 1-ій частині даної публікації («З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ». — 2000. — № 2/4. — С. 355).

Закріпляли ж окуповану територію в агентурно-оперативному відношенні оперативні групи територіальних органів держбезпеки.

При дії на власній території особливі відділи працювали проти цивільного населення значно активніше. В роки громадянської війни (1918–1921 рр.) вони взагалі дублювали діяльність органів держбезпеки (НК). В період колективізації, коли країна стояла на грані громадянської війни, органи військової контррозвідки як окрема структура були фактично ліквідовані, — однак їхні співробітники, хоча і в одних підрозділах із співробітниками політичної контррозвідки, працювали і в армії, і серед цивільного населення.

По-суті, на початку 1930-х рр. повторилася ситуація 1918–1921 рр., коли військова контррозвідка діяла проти цивільних: щоправда, якщо в роки громадянської війни територіальні органи держбезпеки (НК) не допускалися до роботи в збройних силах, то на початку 1930-х рр. це обмеження для них було зняте. За нормальних умов мирного часу військова контррозвідка на власній території досить щільно «обслуговувала» цивільне населення (навіть за об'єктовою ознакою, — надто багато військових об'єктів і об'єктів оборонного призначення існувало на території СРСР), — і в ході оборонної війни, протягом липня 1941 — січня 1943 рр. довго, з очевидним напруженням позбувалася цієї лінії роботи, передаючи її до територіальних органів. Лише перехід збройних сил у стратегічний наступ і включення військової контррозвідки до складу військового відомства кардинально вирішив цю проблему.

Додаток № 1

Начальники радянської військової контррозвідки (1922–1946 рр.)

4. **Ягода Генріх Григорович** (Ієгуда Єнох Гершонович; 1891, м. Рибінськ — 1938) — *начальник Особливого відділу ДПУ-ОДПУ в 1922–1929 рр.*

З родини дрібного ремісника. Член комуністичної партії з 1907 р. (за іншими даними — в 1907–1913 рр. належав до організації анархістів-комуністів). Його батько — двоюрідний брат батька Я.Свердлова, пізніше Ягода був одружений на племінниці Свердлова. З 1915 р. — в армії, учасник Петроградського жовтневого збройного повстання 1917 р. У 1918 р. — заступник начальника Вищої військової інспекції. В 1919-1922 рр. — член колегії наркомату зовнішньої торгівлі.

В органах НК з 1919 р. З 1920 р. — член Колегії ВНК, управляючий справами ВНК, заступник начальника ОВ. З серпня 1921 р. — начальник Адміністративно-організаційного управління, потім заступник начальни-

ка СОУ ВНК-ДПУ. З вересня 1923 р. — другий заступник голови ДПУ-ОДПУ. В 1922-1929 рр. — начальник ОВ ДПУ-ОДПУ, водночас, в 1927–1929 рр. — начальник СОУ ОДПУ. З 1926 р. — заступник голови ОДПУ.

В липні 1934 — вересні 1936 рр. — нарком внутрішніх справ СРСР. У вересні 1936 — квітні 1937 рр. — нарком зв'язку СРСР.

Генеральний комісар державної безпеки (1935 р.). Член ЦК ВКП(б) з 1934 р.

Розстріляний 15 березня 1938 р.

5. **Ольський (Куликовський) Ян Калікстович** (1898, с. Бутримонці Троцького повіту Віленської губ. — 1939) — *начальник Особливого відділу ОДПУ в 1929 — серпні 1931 рр.*

Закінчив реальне училище. Член комуністичної партії з червня 1917 р., в 1917–1918 рр. належав до петроградської групи Соціал-демократії Польщі та Литви. Учасник Петроградського жовтневого збройного повстання 1917 р. В січні — листопаді 1918 р. — співробітник польського комісаріату при наркоматі у справах національностей. У вересні 1918 — квітні 1919 рр. — на підпільній партійній роботі в Литві, з того часу користувався прізвищем Ольський. З квітня 1919 р. — начальник поштово-телеграфного відділу Литовсько-Білоруської (з червня 1919 р. — 16-ої) армії. У травні — серпні 1919 р. — Особливоуповноважений Ради праці та оборони Литви.

В органах НК з 1919 р. — помічник начальника активної частини, тимчасово виконуючий обов'язки начальника ОВ 16-ої армії. В 1920–1921 рр. — начальник інформаційного відділення ОВ Західного фронту, начальник ОВ 1-ої Польської Червоної армії, начальник ОВ 16-ої армії. В жовтні 1920 — січні 1923 рр. — керівник НК Білорусії. В 1923 р. — начальник відділення КРВ ДПУ, помічник начальника КРВ ДПУ. З 1923 р. — начальник Відділу прикордонної охорони ДПУ і, водночас, головний інспектор прикордонної охорони і військ ДПУ, начальник Вищої прикордонної школи ДПУ. З 1925 р. — заступник начальника ОВ ОДПУ і помічник начальника КРВ ОДПУ за сумісництвом. У 1929 — серпні 1931 рр. — начальник ОВ ОДПУ. В 1931–1937 рр. — начальник Головного управління громадського харчування наркомату харчової промисловості СРСР.

Заарештований 31 травня 1937 р., засуджений на смертну кару 27 листопада 1937 р., розстріляний 14 лютого 1938 р. Реабілітований посмертно в 1955 р.

6. **Прокоф'єв Георгій Євгенович** (1895, Київ — 1937, Москва) — *начальник Особливого відділу ОДПУ в серпні-жовтні 1931р.*

З родини дрібного чиновника, дворянин. Анархіст-комуніст в 1916–1919 рр. Член комуністичної партії з грудня 1919 р. Закінчив юридичний факультет Київського університету й 1-ий курс Комерційного інституту.

В 1917 р. брав участь у революційних подіях в Києві, в 1917–1918 рр. — співробітник Виконкому вищих навчальних закладів. У 1918–1919 рр. — на підпільній роботі в Україні. В 1919–1920 рр. — начальник політпросвітнього відділу 12-ої, в 1920 р. — 1-ої Кінної армій, політпрацівник на залізничному транспорті.

В органах НК з вересня 1920 р. У вересні 1920 — лютому 1924 рр. — в Іноземному відділі ВНК-ДПУ: уповноважений, помічник начальника відділення, помічник начальника Закордонної частини, помічник начальника Іноземного відділу. Одночасно, в 1922 р. — помічник начальника Особливого бюро при СОУ ОДПУ по адміністративній висилці антирадянських елементів інтелігенції.

В лютому 1924 — липні 1926 рр. — начальник Інформаційного відділу, одночасно, в 1925 р. — начальник відділу політичного контролю.

В лютому 1926 — серпні 1936 рр. — начальник ЕКУ ОДПУ. З 6 серпня по 25 жовтня 1931 р. — начальник ОВ ОДПУ. В жовтні 1931 — листопаді 1932 рр. — заступник наркома Робітничо-селянської інспекції СРСР.

В листопаді 1932 — січні 1934 рр. — начальник Головного управління Робітничо-селянської міліції ОДПУ, одночасно, до липня 1934 р. — третій заступник голови ОДПУ. В липні 1934 — вересні 1936 рр. — другий заступник наркома внутрішніх справ СРСР.

У вересні 1936 — квітні 1937 рр. — перший заступник наркома зв'язку СРСР.

Комісар державної безпеки 1-го рангу.

Заарештований 11 квітня 1934 р., розстріляний.

7, 9. **Леплевський Ізраїль Мойсейович** (1894, м. Брест-Литовський Гродненської губ. — 1938) — *начальник Особливого відділу ОДПУ у листопаді 1931 — лютому 1933 рр., начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у грудні 1936 — червні 1937 рр.*

З родини робітника-тютюнника. В 1909–1914 рр. — член Бунду, член комуністичної партії з лютого 1917 р. Працював робітником у шапочній майстерні й конторником на аптекарському складі. З 1914 р. — в армії. З липня 1917 р. — член військової організації більшовиків у Катеринославі.

В органах НК з 1918 р. З лютого 1918 р. — реєстратор зброї у Саратовській губНК. З червня 1918 р. — на підпільній роботі в Самарі. З жовтня 1918 р. — помічник та заступник завідуючого Секретно-оперативного відділу (СОВ) Самарської губНК. З липня 1919 р. — на підпільній роботі в Катеринославі.

З грудня 1919 р. — уповноважений 1-ої групи Катеринославської губНК. З серпня 1920 р. — член колегії Катеринославської губНК і помічник завідуючого СОВ. З грудня 1920 р. — завідуючий СОВ і начальник ОВ Катеринославської губНК. З травня 1921 р. — завідуючий СОЧ

Катеринославської губНК, заступник голови губНК. З травня 1922 р. — голова Катеринославського губвідділу ДПУ, з лютого 1923 р. — Подільського губвідділу ДПУ. З жовтня 1925 р. — начальник Одеського окружного відділу ДПУ та 26-го прикордонного загону. З липня 1929 р. — заступник, з грудня — начальник СОУ ДПУ УСРР. У серпні-листопаді 1931 р. — заступник начальника, у листопаді 1931 — лютому 1933 рр. — начальник ОВ ОДПУ СРСР. У лютому — грудні 1933 рр. — заступник голови ДПУ УСРР. З січня 1934 р. — повноважний представник ОДПУ по Саратовському краю, з листопада 1934 р. — начальник УНКВС по Саратовському краю. В грудні 1934 — листопаді 1936 рр. — нарком внутрішніх справ Білоруської РСР. У грудні 1936 — червні 1937 рр. — начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР. В червні 1937 — січні 1938 рр. — нарком внутрішніх справ УРСР. У січні — квітні 1938 р. — начальник 6-го (транспортного) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

Комісар державної безпеки 2-го рангу (1935 р.).

Заарештований 26 квітня 1938 р. Засуджений на смертну кару 28 липня 1938 р., того ж дня розстріляний.

8. **Гай Марк Ісайович** (Штокланд Марк Ісакович; 1898, м. Вінниця — 1937) — *начальник Особливого відділу ОДПУ СРСР в червні 1933 — липні 1934 рр., начальник Особливого відділу ГУДБ НКВС СРСР в липні 1934 — листопаді 1936 рр.*

З родини ремісника-шапочника. Член комуністичної партії з березня 1919 р. Закінчив два курси юридичного факультету Київського університету (1918 р.).

З жовтня 1917 р. червоногвардієць у Вінниці та Києві, з лютого 1918 р. — на підпільній роботі в Києві. З жовтня 1918 р. — рядовий Таращанського полку. З березня 1919 р. — уповноважений надзвичайного комітету з постачання РСЧА на Південному фронті. З серпня 1919 р. — комендант штабу полку, польовий комендант штабів груп РСЧА, начальник пересування військ, комендант Херсона. В 1919-1920 рр. — політрук роти, комісар батальйону, бригади, начальник політвідділу бригади, дивізії в РСЧА. З травня 1920 р. — начальник політвідділу 59-ої дивізії ВНК.

У 1921 р. — заступник начальника і начальник політвідділу військ охорони та оборони залізниць України і Криму, помічник начальника і начальник політсектора військ ВНК України і Криму. З 1922 р. — заступник начальника політсектора військ ДПУ Криму. З травня 1922 р. — начальник організаційно-інспекторської частини політвідділу військ ДПУ Республіки, згодом заступник начальника частини, помічник начальника політвідділу військ ДПУ Республіки. З жовтня 1923 р. — старший інспектор з політроботи головної інспекції військ ОДПУ СРСР. З березня 1924 р. — помічник начальника по політчастині головного інспектора військ ОДПУ СРСР.

З жовтня 1924 р. навчався на курсах удосконалення вищого командного складу при Військовій академії РСЧА. З серпня 1925 р. — начальник політвідділу Окремої дивізії особливого призначення (ОДОП), з січня 1927 р. — тимчасово виконуючий обов'язки командира-комісара ОДОП.

У 1927–1931 рр. працював в ЕКУ ОДПУ СРСР на посадах помічника начальника відділення, начальника відділення, помічника начальника ЕКУ, з серпня 1931 р. — заступника начальника ЕКУ. З грудня 1932 р. — заступник начальника, з червня 1933 р. — начальник ОВ ОДПУ (з липня 1934 р. — ГУДБ НКВС) СРСР. З листопада 1936 р. — начальник УНКВС Східносибірського краю.

Комісар державної безпеки 2-го рангу (1935 р.).

Заарештований 4 квітня 1937 р., засуджений на смертну кару 20 червня 1937 р., того ж дня розстріляний.

10. **Ніколаєв-Журід Микола Галактіонович** (1897, м. Конотоп Чернігівської губ. — 1940) — *начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у червні 1937 — березні 1938 рр.*

З родини міщанина. Член комуністичної партії з 1928 р. (вступив у січні 1920 р., у 1921 р. виключений як «інтелігент»). Закінчив гімназію в Києві та два курси юридичного факультету Київського університету.

З червня 1916 р. — конторник служби руху на станції Конотоп, згодом — рядовий в армії, курсант 2-ої Одеської школи прапорщиків, з липня 1917 р. — прапорщик.

З березня 1918 р. — співробітник Розвідуправління РСЧА у Москві, з січня 1919 р. — розвідвідділу Київського військкомату.

В органах НК з 1919 р. З червня 1919 р. — старший слідчий і помічник начальника агентури ОВ 12-ої армії, уповноважений з інформації та начальник інформаційного відділення ОВ КВО. З березня 1921 р. — співробітник для доручень при начальнику СОЧ ВУНК, помічник начальника, згодом начальник військового підвідділу ВУНК. З травня 1922 р. — начальник 3-го відділу СОЧ ПП ДПУ Правобережної України, начальник Контррозвідувального і, водночас, Іноземного відділень ОВ ПП ДПУ Правобережної України. З 1923 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ Київського губвідділу ДПУ. З липня 1923 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ ПП ДПУ Південно-східної Росії, з лютого 1924 р. — начальник Контррозвідувального відділення ОВ ПП ОДПУ по Північнокавказькому краю.

З грудня 1929 р. — в ОВ ОДПУ СРСР. З листопада 1932 р. — другий заступник ПП ОДПУ по Північнокавказькому краю. З січня 1934 р. — перший заступник ПП ОДПУ по Азово-Чорноморському краю. З липня 1934 р. — заступник начальника УНКВС по Азово-Чорноморському краю, з січня 1935 р. — по Ленінградській області.

З грудня 1936 р. — начальник 2-го (Оперативного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, у червні 1937 — березні 1938 рр. — начальник 5-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР. З березня 1938 р. — начальник 3-го (Контррозвідувального) відділу 1-го Управління (УДБ) НКВС СРСР та заступник начальника 1-го Управління НКВС СРСР.

Комісар державної безпеки 3-го рангу.

Засуджений на смертну кару 4 лютого 1940 р.

11. **Федоров Микола Миколайович** (1900, м. Томськ — 1940) — *тимчасово виконуючий обов'язки начальника 2-го Управління (Управління Особливих відділів) НКВС СРСР, начальник 2-го Управління НКВС СРСР у квітні — вересні 1938 р., начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у вересні — листопаді 1938 р.*

З родини робітника-машиніста. Член комуністичної партії з 1918 р. У 1912–1915 рр. — робітник на складі, в 1915–1917 рр. — рядовий в армії. В листопаді 1917 — травні 1918 рр. — відповідальний секретар та помічник командира загону спілки фронтовиків і робітників у Томську, потім розсильний Томського губернського акціонерного товариства. В листопаді 1918 — лютому 1919 рр. ув'язнений колчаківцями у тюрмі, в липні — листопаді 1919 р. — рядовий у колчаківській армії.

З листопада 1919 р. — секретар комісара 2-их Сибірських артилерійських курсів, з квітня 1922 р. — помічник комісара 6-ої Сибірської артилерійської школи та, водночас, політичний комісар Політехнічного інституту.

З 1924 р. — відповідальний секретар Томського губвиконкому. В липні 1924 — вересні 1925 рр. — помічник начальника по політичній частині Кримської кавалерійської школи РСЧА. З вересня 1925 по липень 1926 рр. навчався у вищій військово-педагогічній школі РСЧА в Москві, потім виконував обов'язки помічника інспектора Управління прикордонної охорони і військ (УПОВ) ОДПУ ПП ОДПУ по Середній Азії. В грудні 1926 — серпні 1927 рр. — комісар школи молодшого комскладу УПОВ ОДПУ ПП ОДПУ по Середній Азії. В 1927 — травні 1930 рр. — помічник коменданта, комендант окремої прикордонної комендатури. В травні — вересні 1930 р. — заступник начальника Ошського окружного відділу ОДПУ. З вересня 1930 р. — начальник відділення УПОВ ОДПУ ПП ОДПУ Середньої Азії, з лютого 1932 р. — начальник відділення УПОВ ОДПУ по Казахстану. З вересня 1933 по липень 1937 рр. — послідовно начальник 49-го, 50-го, 6-го Оранієнбаумського загонів ОДПУ-НКВС СРСР.

З липня 1937 р. — начальник УНКВС Одеської, в лютому — березні 1938 р. — Київської областей.

У березні — травні 1938 р. — начальник Секретно-політичного відділу 2-го Управління (Управління Особливих відділів) НКВС СРСР, у квітні — травні 1938 р. — заступник начальника, тимчасово виконуючий обов'яз-

ки начальника, в травні — вересні 1938 р. — начальник 2-го Управління НКВС СРСР, у вересні — листопаді 1938 р. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

Комбриг (1937 р.).

Заарештований 23 листопада 1938 р., засуджений на смертну кару 28 грудня 1938 р., розстріляний 4 лютого 1940 р.

12. **Бочков Віктор Михайлович** (1900, с. Казимірова Слобода Мстиславського повіту Могильовської губернії — 1981, Москва) — *начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у грудні 1938 — серпні 1940 рр.*

З родини селянина. Член комуністичної партії з 1919 р.

У 1921–1922 рр. закінчив 43-ті Полоцькі командні курси РСЧА, в 1938 р. — Військову академію РСЧА ім. М.В.Фрунзе.

У 1917–1919 рр. — комунар Пустинської комуни в с. Пустинка Мстиславського повіту.

В серпні 1919 — вересні 1922 рр. служив в РСЧА, учасник громадянської війни: рядовий кінної розвідки Особливої кавалерійської бригади 15-ої армії, рядовий кавескадрону 6-ої стрілецької дивізії 15-ої армії.

В органах державної безпеки з 1922 р. З 1922 р. — слухач кавалерійських курсів, командир відділення 3-го кавдивізіону військ ВНК-ДПУ, м. Гомель. З 1923 р. — інструктор кавалерійської справи 88-го Севастопольського кавдивізіону військ ОДПУ. З 1924 р. — командир взводу 2-го кавдивізіону Рибницького прикордонного загону, начальник застави 25-го прикордонного загону, слухач Вищої прикордонної школи ОДПУ. З 1925 р. — начальник застави 23-го Кам'янець-Подільського прикордонного загону ОДПУ. З 1930 р. — начальник маневреної групи 24-го прикордонного загону ОДПУ. З 1932 р. — начальник штабу 6-го кавполку військ ОДПУ, начальник Київської зенітно-кулеметної школи військ ОДПУ. В 1933–1935 рр. — в 1-ій прикордонній школі ім. К.Є.Ворошилова: командир зенітно-кулеметного дивізіону, помічник начальника штабу, начальник піхотного відділення. В 1935–1938 рр. — слухач Військової академії РСЧА ім. М.В.Фрунзе.

В листопаді — грудні 1938 р. — начальник Головного тюремного управління НКВС СРСР. З 28 грудня 1938 по 7 серпня 1940 рр. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР.

У серпні 1940 — листопаді 1943 рр. — прокурор СРСР, водночас у липні — грудні 1941 р. — член Військової ради і начальник ОВ НКВС Північно-Західного фронту. В 1944–1951 рр. — начальник Управління конвойних військ НКВС-МВС СРСР. У 1951–1959 рр. — начальник управління (відділу) охорони ГУЛАГ (з 1959 р. — Головного управління місць ув'язнення) МВС СРСР, одночасно — заступник начальника ГУЛАГ МВС СРСР.

У 1959–1961 рр. — пенсіонер. У 1961–1969 рр. — начальник сектору, заступник начальника відділу в проектно-технологічних інститутах машинобудування в Москві.

Комісар державної безпеки 3-го рангу (1940 р.), генерал-лейтенант юстиції (1944 р.).

13. **Михєєв Анатолій Миколайович** (1911, Кемь — 1941) — *начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР у серпні 1940 — лютому 1941 р., начальник 3-го (Контррозвідувального) Управління НКО СРСР у лютому — липні 1941 рр.*

З родини сторожа залізничної ремонтної артілі. Член комуністичної партії з 1932 р. Закінчив військово-інженерну школу Ленінградського військового округу (1928–1931 рр.) і 4 курси Військово-інженерної академії РСЧА (1935–1939 рр.).

У 1927–1928 рр. — чорнороб на лісопильному заводі Управління північних залізниць.

У 1928–1933 рр. — на службі в РСЧА: курсант, з 1931 р. — командир взводу, потім командир саперної роти 7-го стрілецького корпусу УВО.

В 1933–1935 рр. — у військах ОДПУ-НКВС: курсовий командир саперно-маскувального дивізіону й командир-керівник оборонних і необоронних будівель 4-ої прикордонної школи НКВС (Саратов).

В органах держбезпеки з 1939 р. З лютого 1939 р. — начальник ОВ НКВС Орловського військового округу. З вересня 1939 р. — начальник ОВ НКВС КВО. З 23 серпня 1940 р. — начальник 4-го (Особливого) відділу ГУДБ НКВС СРСР, з 8 лютого 1941 р. — начальник 3-го (Контррозвідувального) Управління НКО СРСР. З 19 липня 1941 р. — начальник ОВ НКВС Південно-Західного фронту. Загинув 23 вересня 1941 р. у бою при виході з оточення.

Комісар державної безпеки 3-го рангу.

14. **Абакумов Віктор Семенович** (1906, м. Москва — 1954, м. Ленінград) — *начальник Управління Особливих відділів НКВС СРСР у липні 1941 — квітні 1943 рр., начальник Головного управління контррозвідки «Смерш» НКО СРСР (ГУКР «Смерш» НКО СРСР) у квітні 1943 — травні 1946 рр.*

З родини робітника. Член комуністичної партії з 1930 р.

У 1920–1921 рр. — робітник, у 1921–1923 рр. — рядовий 2-ої Московської особливої бригади (Частин особливого призначення), у 1924 р. — робітник на тимчасових роботах, у 1925–1926 рр. — пакувальник Московської промислової спілки, у 1927–1928 рр. — стрілець воєнізованої охорони ВРНГ, у 1928–1930 рр. — пакувальник на складах Центральної спілки споживчих товариств, у 1930 р. — заступник завідуючого Адмініст-

ративним відділом і секретар організації ВЛКСМ торгівельно-посилочної контори Наркомату внутрішньої торгівлі РСФРР. У 1930–1931 р. — секретар комітету ВЛКСМ на московському штампувальному заводі «Прес», у 1931–1932 рр. — член бюро, завідуючий військовим відділом Замоскворецького райкому Московського міського комітету ВЛКСМ.

В органах держбезпеки з 1932 р. У січні 1932–1933 рр. — уповноважений Економічного відділу ПП ОДПУ по Московській області. В 1933–1934 рр. — уповноважений ЕКУ ОДПУ СРСР, уповноважений 1-го відділення Економічного відділу ГУДБ НКВС СРСР, у 1934–1937 рр. — оперативний уповноважений 3-го відділення відділу охорони ГУЛАГ НКВС СРСР. У 1937–1938 рр. працював у 2-му (Оперативному) відділі ГУДБ НКВС СРСР. У грудні 1938 — лютому 1941 рр. — начальник УНКВС Ростовської області. З лютого 1941 р. — заступник наркома внутрішніх справ СРСР, з 19 липня 1941 р. — начальник Управління Особливих відділів НКВС СРСР і заступник наркома внутрішніх справ СРСР. У квітні 1943 — травні 1946 рр. — начальник ГУКР «Смерш» НКО СРСР. З травня 1946 по липень 1951 рр. — міністр державної безпеки СРСР.

Генерал-полковник (1945 р.).

12 липня 1951 р. заарештований, 19 грудня 1954 р. засуджений на смертну кару Військовою колегією Верховного Суду СРСР, того ж дня розстріляний.

Примітки

[101] История советской разведки: Сб. документов по истории оперативной деятельности ВЧК-ГПУ. — Вып. 2 (1921–1925 годы). — М., 1960. — С. 123.

[102] Там же. — С. 123–124.

[103] Советская военная контрразведка: Сб. документов. — Вып. 2 (1922–1941 гг.). — М., 1981. — С. 12–13, 21–22.

[104] Там же. — С. 21.

[105] Див. постанову ВЦВК від 16 жовтня 1922 р. (История советской разведки. — Вып. 2. — С. 162–164).

[106] Краснознаменный Киевский: Очерки истории Краснознаменного Киевского военного округа, 1919–1988. — К., 1989. — С. 63.

[107] Отчет о полугодичной деятельности ГПУ УССР (январь-июнь 1922 года) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. — 1997. — № 1/2. — С. 330.

[108] Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 38–39.

[109] Там же. — С. 39–42.

[110] Там же. — С. 52–53.

[111] Там же. — С. 99–100.

[112] Советская военная энциклопедия. — Т. 8. — М., 1980. — С. 344; Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия. — М., 1987. — С. 502.

[113] Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 234.

[114] Там же. — С. 233.
[115] Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 231.
[116] Там же. — С. 232.
[117] Там же. — С. 233.
[118] Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 234–235; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник. — М., 1999. — С.43–44.
[119] Приказ ОГПУ № 251/119 от 9 августа 1930 г. // Из истории советских органов государственной безопасности: Сб. документов. — Вып. 4 (1930 г. — июль 1934 г.). — М., 1968. — С. 46.
[120] Там же.
[121] Там же.
[122] М.Н.Тухачевский и «военно-фашистский заговор» // Военные архивы России. — 1993. — Вып. 1. — С. 102.
[123] Приказ ОГПУ о взаимоотношении особых отделов округов с особыми отделами ПП ОГПУ от 21 ноября 1930 г. // Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 237.
[124] Там же.
[125] Из истории советских органов государственной безопасности. — Вып. 4. — С. 148.
[126] М.Н.Тухачевский и «военно-фашистский заговор». — С. 106–107.
[127] Там же. — С. 107.
[128] Из истории советских органовгосударственной безопасности. — Вып. 4. — С. 146.
[129] Лубянка. ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ. 1917-1960. Справочник. — М., 1997. — С. 12–13.
[130] Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 44.
[131] Советская военная контрразведка. — Вып.2. — С. 521.
[132] Лубянка. — С. 17; История советских органов государственной безопасности. — С. 274–275, 608; Контрразведывательная деятельность особых отделов КГБ СССР: Учебник. — М., 1978. — С. 367.
[133] Лубянка. — С. 17–18.
[134] Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 538.
[135] Лубянка. — С.19–20.
[136] Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД... — С. 44.
[137] Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937–1938. — М., 1998. — С. 375, 380, 382, 387, 389.
[138] Островский А. «Сов. секретно. Особо интересно...» // Советский воин. — 1990. — № 17. — С. 69.
[139] Див.: Суворов В. Аквариум. — М., 1993. — С. 78–79; Suvorov V. Inside Soviet Military Intelligence. — N.Y., 1986. — P. 26–27, 206–207.
[140] Лубянка. — С. 19–22, 144.
[141] Приказ НКВД СССР об изменении структуры НКВД СССР от 29 сентября 1938 г. // Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 545.

[142] Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: Сб. документов и материалов. — Т. 1.: Накануне войны (1939 — июнь 1941). — М., 1985. — С. 250, 268–270.
[143] Там же. — С. 271–272.
[144] Там же. — С. 274–275, 287–290; Из истории оперативной деятельности органов государственной безопасности СССР в предвоенные годы (октябрь 1938 г. — июнь 1941 г.): Сб. документов. — М., 1962. — С. 292–294.
[145] Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 609–624; Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — С. 298–303.
[146] Советская военная контрразведка. — Вып. 2. — С. 611–613, 617.
[147] Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 1. — С. 363–364.
[148] Советская военная контрразведка: Сб. документов. — Вып. 3 (июнь 1941 — сентябрь 1945 гг.). — М., 1984. — С. 3.
[149] Там же. — С. 9–10.
[150] Там же. — С. 10.
[151] Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. — Т. 2: 22 июня — декабрь 1941. — М., 1985. — С. 169.
[152] Советская военная контрразведка. — Вып. 3. — С. 37–38.
[153] Там же. — С. 39.
[154] Там же. — С. 50.
[155] Там же. — С. 34–37, 76–78.
[156] Там же. — С. 156–161.
[157] Там же. — С. 83.
[158] Там же. — С. 167.
[159] Там же. — С. 74–75.
[160] Там же. — С. 189–190.
[161] Там же. — С. 210–212.
[162] Там же. — С. 226–227, 239–242.
[163] Там же. — С. 226–227.
[164] Там же. — С. 228–234, 267.
[165] Там же. — С. 303–308, 326–328, 367–369, 374–380, 397–401.
[166] Лубянка. — С. 126.